

Maaya T'aan

Lengua maya

Campeche, Quintana Roo y Yucatán

Tercer grado

NOMBRE DEL ALUMNO (A)	
ESCUELA	GRUPO
POBLACIÓN	
ENTIDAD FEDERATIVA	

Este libro de texto ha sido elaborado por el Gobierno de la República y se entrega en forma gratuita a los niños de las escuelas primarias del país.

Los juicios y opiniones de los maestros, de los padres y de los alumnos son muy importantes para mejorar la calidad de este libro. Sus comentarios pueden ser enviados a la siguiente dirección:

COMISIÓN NACIONAL DE LIBROS DE TEXTOS GRATUITOS

Rafael Checa núm. 2 col. Huerta del Carmen
C.P. 01000, México, D.F.

Las obras de arte que ilustran las cubiertas de los libros de texto gratuitos son representativas de las grandes etapas del arte mexicano. Constituyen un valioso respaldo educativo y son motivo de orgullo nacional.

SEP

Libro de texto en lengua maya Campeche Q. Roo y Yucatán.

Elaborado en la Dirección General de Educación Indígena de la Subsecretaría de Educación Básica de la Secretaría de Educación Pública

Autores

Víctor Manuel Canto Chan, Florinda Sosa Castilla
y Carlos Humberto Contreras Ortiz

Ilustración

Verónica Yuritzí Zenteno

Ilustración de Portada

“Los pastores de la montaña”, 3.88 x 5.66 m.

Pintado por los niños tlapanecos de la comunidad

El Tejocote, Malinaltepec, Guerrero

Claudia Basurto Flores, Zenaida Santos Guerrero, Jorge López Candia,
Florentino Basurto Flores, Juan Palacios Ranulfo, Arcadio Guerrero Solano,
Pedro Guzmán Flores. Venancio Ruíz Ramírez, Miguel Canna Rosas, Gabino Peralta,
Felix Ramírez Guzmán, Juan Guzmán Carrasco, Fabiola Santos Bruno,
Gaspar Flores Guerrero, Gerardo Santos Guerrero, María Candia Florentino,
Abel Candia Florentino, Eusebio Guzmán Guzmán, Bernarda Peralta Mateos,
Roberto Santos Guerrero, Gerardo Tapia Ruiz, Juan García Hernández,
Braulio Guerrero Solano, Idelfonso Guzmán Carrasco y Antonio Guzmán Gálvez

D. R. © Colorín colorado. El arte de los niños indios. México, 1993

Reproducción autorizada por el Fideicomiso para la
Salud de los Niños Indígenas de México, A.C.

D. R. © Secretaría de Educación Pública, 1994

Argentina No. 28
Col. Centro, C.P. 06029
México, D.F.

ISBN 978-970-18-1855-8

Primera edición 1994

Décima cuarta reimpresión 2013

Impreso en México

*La Patria (1962),
Jorge González Camarena.*

Esta obra ilustró la portada de los primeros libros de texto. Hoy la reproducimos aquí para que tengas presente que lo que entonces era una aspiración: que los libros de texto estuvieran entre los legados que la Patria deje a sus hijas y a sus hijos, es hoy una meta cumplida.

A seis décadas del inicio de la gran campaña alfabetizadora y de la puesta en marcha del proyecto de los libros de texto gratuitos, ideados e impulsados por Jaime Torres Bodet, el Estado mexicano, a través de la Secretaría de Educación Pública, se enorgullece de haber consolidado el principio de la gratuidad de la educación básica, consagrada en el Artículo Tercero de nuestra Constitución, y distribuir a todos los niños en edad escolar los libros de texto y materiales complementarios que cada asignatura y grado de educación básica requieren.

Los libros de texto gratuito son uno de los pilares fundamentales sobre los cuales descansa el sistema educativo de nuestro país, ya que mediante estos instrumentos de difusión del conocimiento se han forjado en la infancia los valores y la identidad nacional. Su importancia radica en que a través de ellos el Estado ha logrado, en el pasado, acercar el conocimiento a millones de mexicanos que vivían marginados de los servicios educativos y, en el presente, hacer del libro un entrañable referente gráfico, literario, de conocimiento formal, cultura nacional y universal para todos los alumnos. Así, cada día se intensifica el trabajo para garantizar que los niños de las comunidades indígenas de nuestro país, de las ciudades, los niños que tienen baja visión o ceguera, o quienes tienen condiciones especiales, dispongan de un libro de texto acorde con sus necesidades. Como materiales educativos y auxiliares de la labor docente, los libros que publica la Secretaría de Educación Pública para el sistema de Educación Básica representan un instrumento valioso que apoya a los maestros de todo el país, del campo a la ciudad y de las montañas a los litorales, en el ejercicio diario de la enseñanza.

De esta forma, el libro ha sido, y sigue siendo, un recurso tan noble como efectivo para que México garantice el Derecho a la Educación de sus niños y jóvenes.

Maaya T'aan

Lengua maya

Campeche, Quintana Roo y Yucatán

Tercer grado

PRESENTACIÓN

Este libro de texto está dirigido a los niños y niñas indígenas que cursan la educación primaria con el propósito de favorecer el aprendizaje de la lectura y escritura de la lengua indígena que se habla en su comunidad.

Podrá ser utilizado en forma creativa por los maestros y los niños, este ciclo escolar o los subsecuentes, para dar respuesta a los problemas particulares que se presenten en el desarrollo de la expresión escrita y la comprensión lectora.

En el libro se encuentran diferentes escritos, algunos hablan de cosas que hay en la comunidad, otros relatan las costumbres, fiestas y leyendas.

Su elaboración estuvo a cargo de profesores indígenas con experiencia en la enseñanza de la lengua que el libro aborda, así como con conocimiento de la cultura de las comunidades que hablan dicha lengua. Los autores consideraron el enfoque comunicativo propuesto para la enseñanza de las lenguas en el Plan y Programas de Estudio para la Educación Primaria 1993.

El libro podrá ser enriquecido a partir de las observaciones y consideraciones que profesores, padres de familia, comunidades y organizaciones civiles indígenas, realicen acerca del lenguaje utilizado, los contenidos, las ilustraciones, el formato y la presentación.

K'AÓOLTE'EX LE ÁANALTE'A'

U áanalte'il le maaya t'aana' tuukulta'an u ti'a' al u ka'a jaats xook ti' Educación Primaria, u ti'a'al ka jóok'oko'ob táanil le mejen paalalo'obo', ichil u jejeláasil u t'aanilo'ob. Le ka'ansaj ichil u t'aan j-xooko' seeba'an kun kanbal, tuméen je'el u pajtal u tsikbal yéetel u na'atikubaj ichil u baatsilo'obe', beya' ma'alob kun kanbal.

Le áanalte'a' beeta'an tuméen máasewal j-ka' ansaj xooko'ob suuka'an u meyajo'ob ti'u naajil xook yéetel u k'ao'olo'ob xan u t'aan yéetel bix u ch'i'ibalo' ob. U meyajil le áanalte'a' beetpaja'an bix le k'a'anan u ka'ansa'al mejen paalalo'obe', je'el bix u ya'alik le Programa Nacional ti' Educación Primaria 1993, le bey túuno', yaan u núukul xooko'ob túumbentako'ob u ti'a'al u ka'ansa'al le j-xooko'obo', je'el bix u k'áatil le Acuerdo Nacional u ti'a'al Modernización ti' Educación Básica'.

Le áanalte'a', junp'éel meyaj ikil u chúunsa'al junp'éel nojoch meyaj, le o'lale' k'a'anan u ma'alobkinsa'al yéetel tu láakal le nu'ukbesaj t'aano'ob kun yaantal kan jo'op'ok u meyajta'al ichil le u naajil xooko'ob ti' le yáax jun jaats xooxa'.

Tu láakal te t'aano'ob ka u beeto'ob j-ka'ansaj xooko'ob, taatatsilo'ob, kaajo'ob yéetel máako'ob u much'majubao'ob meyaj u ti'a'al u yutsil máasewal wíinike' yaan u meyaj u ti'a'al u utsul beeta'al le áanalte'a'.

K-ts' aik u diosbo'atikal ti' j-ka' ansaj xooko'ob, Supervisores Escolares, Jefes ti' Zonas ti' Supervisión ku meyajo'ob ich Educación Indígena, bey xan ti' taatatsilo'ob yóok'lal le lep'óolal tu yéeso'ob ka tu xak'alto'ob le u yáax ts'íbilil le áanalte' ti' maaya t'aano', ti' le u ka'a jaats xooka', tuméen tu láakal le ba'alo'ob tu ya' alajo'ob yéetel tu ts'ajo'obo' meyajnajo'ob u ti'a'al u beeta'al le áanalte'a'.

Calkiní

So
M
Sta.

Ecelchacán

Campeche

CAMPECHE

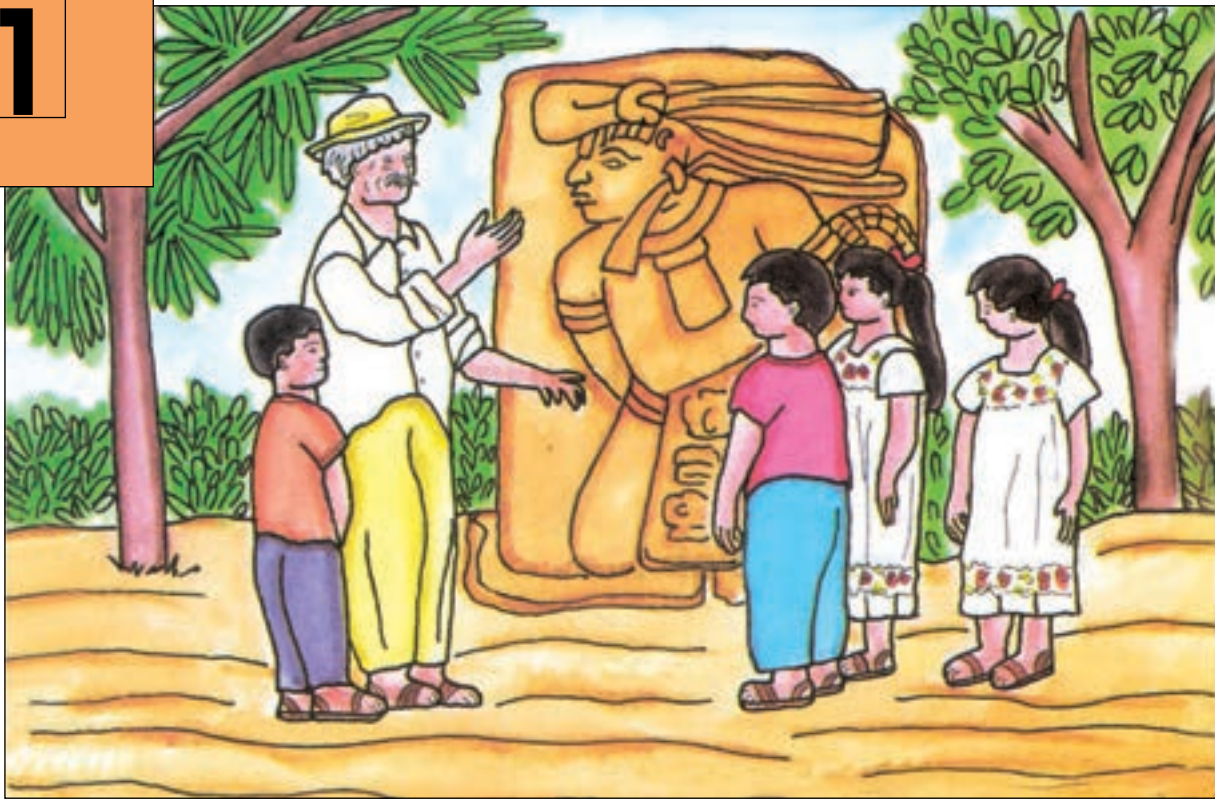

ÍNDICE

Lección		Página
1	Bix úuchik u káajbal k-ch'i'ibalo'ob	12
2	To'one' Maayao'on	20
3	K-lu'um yéetel wíinik	28
4	U wíinikil Mayab	36
5	Le k-úuchben ch'i'ibalo'obo'	44
6	Úuchben jala'achilo'ob	52
7	Ch'oom k'áat óol	60
8	Janalbe'eno'ob	68
9	U ba'alilo'ob u ti'a'al u t'aanikubaj yéetel u púutikubaj wíinik	76
10	K-yuum Felipe Carrillo Puerto	84
11	U tsikbalilo'ob in kaajal	92
12	U jelpajal u kuxtal wíinik	100

Lección		Página
13	K-bisikbaj yéetel u láak' kaajo'ob	108
14	In kaajal	116
15	U miatsilo'ob México	124
16	In láak'tsilo'ob	132
17	Much' meyaj	140
18	U cha'anil Nunkini	148
19	U lu'umilo'on Maayabt'aan	156
20	U meyajil miats	164
21	Yuum k'áak' yéetel yuum cháak	172
22	U tsikbalil juntúul j-méen	180
23	Chan Uus, juntúul chan j-ch'in ch'íich'	188
24	Kaaj yéetel noj kaaj	196

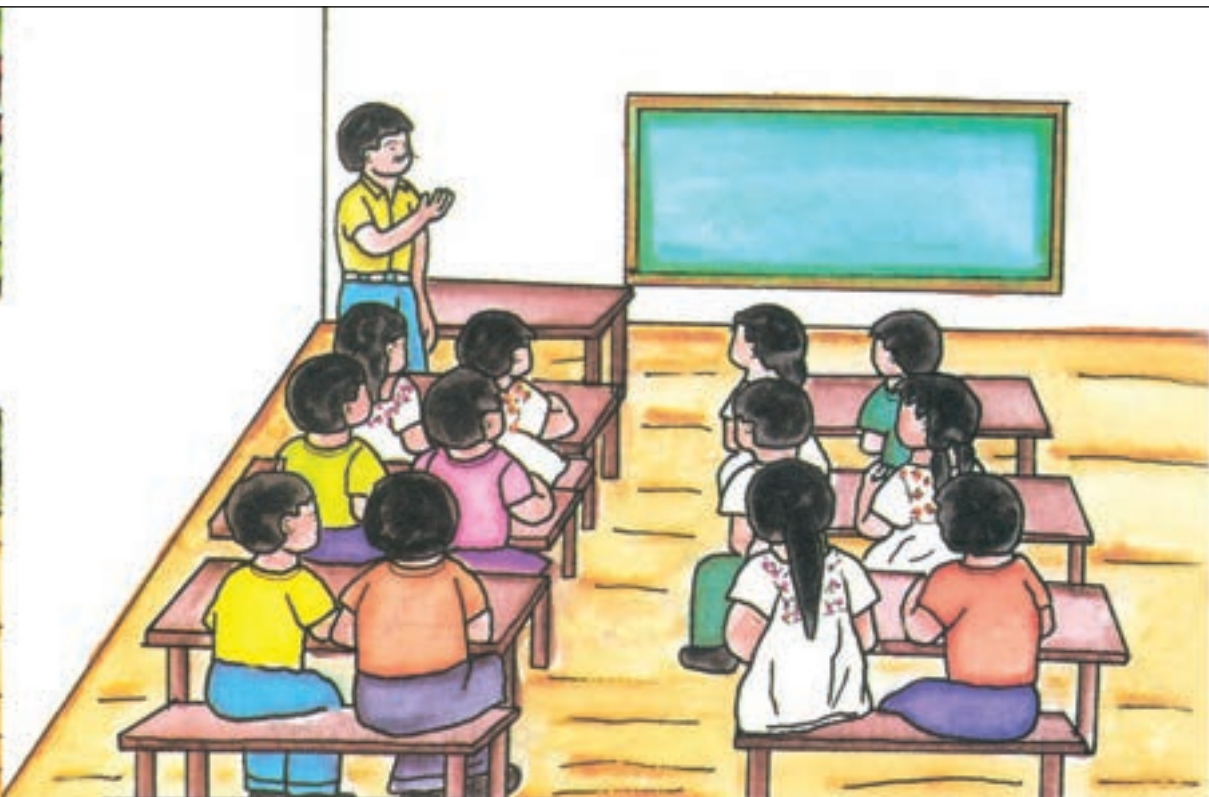
BIX ÚUCHIK U KÁAJBAL K-CH'I'IBALO'OB

Ka'ach úuche' ma' ojela'an tu'ux u taalo'ob le maayao'obo', chéen ka t-ojelte' Maaya k-k'aaba'!

Ya'abkach ba'alo'ob ku tsikbalta'al tu yóok'lal le maaya t'aano' Je'el bix: u xook-k'iino'ob, u ts'íibo'ob, u tuunchil naajo'ob yéetel u laak' ba'alo'ob.

U ts'íibil le Maaya t'aano', ma' je'ex u ts'íibta'al le bejlao'!

Ka'ache' le maayao'obo' ku boniko'ob u yoochel le ba'alo'obo', u ti'al u ts'aiko'ob na'atbil ba'ax úuchul yéetel ba'ax tu beeto'ob.

Le o'lale' k'a'anan k-kanik u ts'íibil Maaya T'aan, tuméen le beyo' je'el u beytal k-ts'íibfik k-túukule', le chéen t'aanbilo' ku tu'ubul yéetel ku sa'atal, le beetike': paalale'ex kane'ex yéetel yaabilte'ex le k-t'aane'exo', ma' cha'ake'ex u tu'ubsa'al.

Bejla'a ti' le k'iino'oba' le j-ka'ansajo'ob j-ka'ap'éel t'aano'obo', táan u ka'ansajo'ob ichil ka'ap'éel t'aan.

Tene' ts'o'ok in nojochmáaktal, tu láakal le ba'alo'ob kin tsikbaltik ti' te'exo', ts'íibte'ex u ti'al ma' u tu'ubul, wa tsikbalte'ex ti' a j-ka'ansaje'ex yóok'sal u yéesik te'ex bix u utsil ts'íibta'al. Yaan ya'ab u láak' tsikbalilo'ob k'a'anan a wojeltike'ex u ti'al ka kane'ex bix káajik k-ch'i'ibalil.

Núuk le k'áat chil'o'oba!

- ¿Ba'ax ta na'ataj ti' le xooka'?

- • ¿Tsikbalt ba'ax u laak' a wojel ti' k-ch'i'ibalilo'ob?

- • • ¿Ba'axten k'a'ana'an k-k'aóoltik bix chúunik kch'i'ibalil?

Utsil tsikbal

U beel u bin tsikbal

Máax ku táan.

Joljeake' binen in wil
u kool in yuum, ts'o'ok u
jats' utstal u nalil, u k'úumil
yéetel u bu'ulil.

Máax ku yu'ubik

¿Bix túun ta wilaj? yaan
wa u ti'a'al chakbili' wa
ts'o'ok u laj yijjal'.

U ti' a'al u yúuchul utsil tsikbale' k'a'ana'an u yaantal ka'atul máako'ob, tu'ux juntúule ku t'aan, u láak'e ku yu'ubik le ba'ax ku tsikbalta'al ti' letio', lela' ken ts'o'okok u yu'ubike' ku núukik ti'.

Beet le ba'ax ku k'áatal techa'!

- Much'abaj yéetel juntúul a wéet xooke' ka utsul tsikbalte'ex ba'ax ta na'ate'ex.
- Ts'íibt junp'éel chan utsil tsikbal

Much utsil tsikbal

U much' utsil tsikbal máake' u ti'a'al u yúuchul ch'a'a t'aanilo'ob. U ti'a'al ka úuchuk tu beele' k'a'anan u yaantal máax ts'aik u t'aan le u chuukano'obo', yéetel k'a'abet yúuchul xan yéetelki'imak óolal yéetel tsikbe'enil.

Ts'íibt u láak' túukulo'ob

• ¿Tu'ux ka bin?...

Táan in bin tin kool, ti'a'al in pak'ik junp'íit' ixi'im yéetel koolil bu'ul.

•• ¿Tu'ux ka bin?...

Táan in bin...

••• ¿Tu'ux ka bin? ...

Táan in bin... ....

•••• ¿Tu'ux ka bin?...

Taan in bin...

Úuchben ts'ïib

Le úuchben maayao'obo', ku ts'ïibo'ob ka'ach yóok'ol tuunich, che', baak, pak' yéetel ti' áanalte'o'ob.

U xookil le ts'ïiba' laj túukulo'ob tu'ux ku ye'esiko'ob ka'ach bix u kuxtalo'ob yéetel u meyajo'ob.

Te úuchben kaajo'ob je'ex: Uxmal, Koba' yéetel Kalakmul, je'el u páajtal u yila'al le ts'ïib beeta'an te jats'uts múulo'ob yéetel te nukuch tuunicho'ob yaano'obo'o'.

Ya'ab xan ti' le úuchben ts'ïiba' sa'atlaji, tuméen óol laj tooka'ak u áanalte'ilo'ob tuméen le sak wíiniko'obo'.

Much'abae'exe' u ti'a'al a tsikbaltike'ex, ba'ax ta na'ate'ex ti' le xooka'.

Beet u laak' much' utsil tsikbal.

¿Jaaj wa le á analte'o'obo', yaan
bin beetano'ob yéetel u k'éewelil
kééji' yéetel u sóol Kóopo'i'?

Bey bin, le k- ch'i'ibalo'obo'
tu beeto'o b le jats'uts
múulo'obo', yano'ob te úuchben
kaajo'ob je'ex: Chichen Itza
Tulum ye'etel Edzna.

Bey je'ex le ba'alo'obó',
tu beeto'ob xan u
á analte'il xook, ts'aak
yéetel u xook K'iino'ob.

Juan: —¿Tu'ux ka bin Pedro?

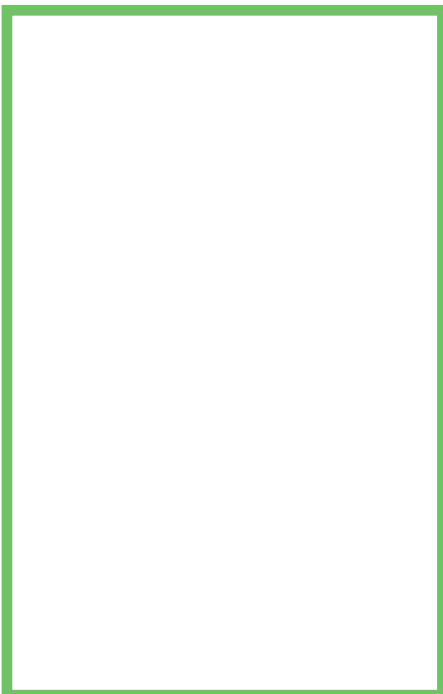
Pedro: —Táan in bin in t'ab in kib tu cha'anil Chuina ti' ki'ichpan ko'olebil. ¿Kux túun tech yaan wa bin?

Juan: —Ma' táan in bin ti' le ja'aba', tuméen mina'an ten taak'in.

Pedro: —Wa a k'áate' je'el in ts'aik tech a páaye', u ti'a'al u páajtal a bin a t'ab a kib.

Juan: —Wa beyo' je'el in bine'.

Beet u láak' utsil tsikbal ti' u cha'anil a kaajal.

• _____
• _____
•• _____
••• _____

TO'ONE' MAAYAO'ON

Le úuchben ba'alo'ob k-olel yéetel p'ata'ano'ob bejlao'!

Ku tsikbaltik in nojoch yuume': le k-ch'i'ibalila' séen úuch chúnuk, chéen ba'axe' k-baakele' mix séen ka'analtaki', ma' xan jach saktako'oni', mix jach booxo'oni'!

Ku tsikbaltik in nojoch yuume'; táankelmo'ob ken ts'o'oksak u beelo'ob, ken ts'o'okoke' ku nu'ukta'al ba'ax k'a'abet u méentiko'ob, ku ya'ala'al ti leti'o'obe' yaan u méentiko'ob u koolo'ob yook'sal u beytal u tsentik u yatan yéetel u paalalo'ob.

Ku tsikbaltik xane': le paalalo'ob ken sijiko'obe' yaan xan u kaxtal u je'ek'ul yóok'sal u jéets' méek'ta'alo'ob.

Wa chan x-ch'uupale' tu yó ox wináal ti' ken jéets' méek'ta'ak, tuméen óoxp'éel u tuunichil u k'áak'.

Wa chan xiibpal bine' tu kan wináal ku jéets' méek'ta'al, tuméen bin kanp'éel u xu'uk'il tu'ux ken u méent u kool.

Ku tsikbaltik xane'le jéets'méek'o' yéetel ts'o'okol beelo' ku méenta'al yéetel sak nook'.

Ti' le xook ts'o'ok a beetiko', ts'îibt junp'éel utsil

Utsoololil Tsikbal

U ti'a'al a wa'alik junp'éel ba'al a k'áat ka
na'atake', k'a'anan atsolik tu yáax chuun, bix u
káajbal yéetel bix u ts'o'okol

U Tsoololil u tsikbal J-Piil

—Uti'a'al u jéets'méek'ta'al juntúul chan paale' ku
kaxta'al u je'ek'ul.

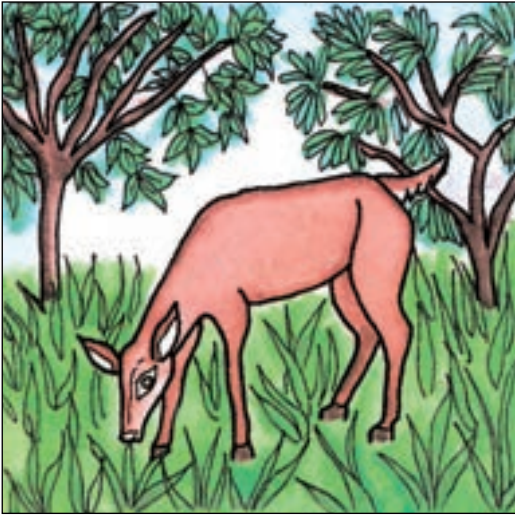
—Ku k'u'ubul ti'e' tu láakal le ba'alo'b ku k'a'bejtal u
ti'a'al jéets'méek'o'.

-Ku ts'aik bolonp'éel suut tu ba'apach junp'éel táax
che'.

-Je'ex u bin u suute' ku ts'aik tu chi' le chan paalo':
x-tóop', chakbil je' yéetel k'aaj, ku pulik xan junwáal
ule' chaay yáanal le táax che'o'.

-Ken ts'o'okok le jéets'méek'o', ku t'o'oxlajal ti'o'ob le
x-tóop'e, le je'e' yéetel k'aaie'.

U “Tsoololil tsikbal”

Kéeje' ti ku kuxtal k'áaxe',
ku jantik xiu, yaan u pool,
ka'ap'éel yich, ka'ap'éel u
xikin, ka'ap'éel u k'ab,
ka'ap'éel u yok yéetel u
neej. U k'éewelile' ku meyaj
u ti'a'al u beeta'al xanab,
k'axnak', yéetel u láak'
I baalo'ob.

Beet u tsoololil sikbal ti' le bon ka wilika!

Bon u yóochel je makamáak ba'alche'ile', ku
ts'o'okole' ka tsíibtik u tsoololil tsikbal.

Le ba'ax -ojel ti' k-kuxtalo'

U kaajil x-Jo'otsuuke Tihosuco) jach úuchben.

Ti' wéek u k'i'i'k'el k-ch'i'ibali' u ti'a'al ka béeychajak
utsil kuxtal yéetel jalk'abil.

U kúuchil tu'ux ba'atelnajo'obj-Sees Chi', J-aas Pat yéetel
u láak'o'ob.

K-k'a'asik yéetel ki'imak óolal, tuméen tu k'ubajo'ob u
kuxtalo'ob ti' le lu'um tu'ux kuxa'ano'ona', tu yóosal
jalk'abil yéetel utsil kuxtal.

Ts'íibt le ba'ax a wojel ti a kaajalo!

Le ba'ax yaanto'on ti' tu láakalo'one'

—túul

—kúul

—p'éel

Le ooxp'éel xóoxof' t'aano'oba, k'a'abetak u ti'a'al u ts'íibta'al wa u xo'okol ba'alo'ob.

—túul

Le xóot' t'aana' ku meyaj u ti'a'al wíiniko'ob wa ba'alche'o'ob.

—kúul

Le xóot' t'aana' ku meyaj u ti'a'al che'o'ob, xiwo'ob yéetel páak'alo'ob.

—p'éel

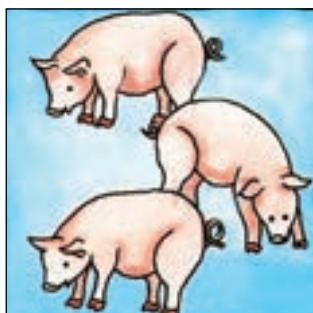
Le xóot' t'aana'ku meyaj u ti'a'al u xo'okol ba'alo'ob mina'an u kuxtalo'ob.

Tsíibt bix a xookik le bono'oba!

Ts'íbt utsil tsikbal ti le' bono'oba!

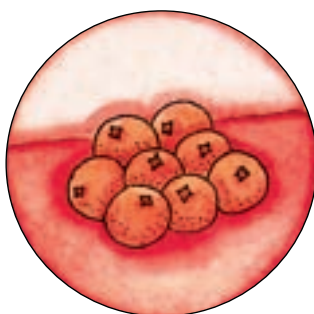

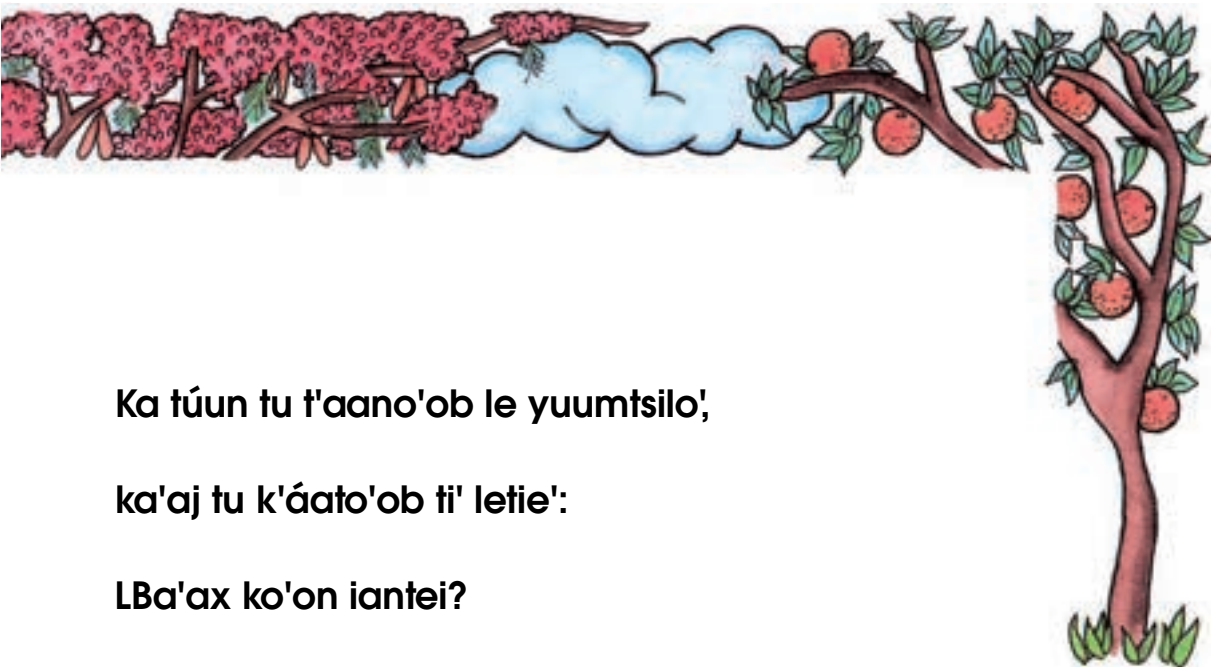

K-LU'UM YÉETEL WÍINIK

U tsikbalil yuumtsil, tsab kaan yéetel
Maayao'ob.

Úuchilake' way yóok'ol kabe' yáanchaj
yáabkach wíiniko'ob, ichilo'obe' yáanchaj
junp'éel much' wíiniko'ob u k'aaba'o'obe'
Maayao'ob, leti'o'obe' t'aano'ob tuméen u
yuumtsilo'ob ka'aj a'ala'abtíio'obe': te tu'ux
ken a wile'ex juntúul nuxi' tsab kaane, ti'
k'a'abet a jéets'le'exi'. Ka túun káaj u
xíimbalo'ob, ka jo'op' u bino'ob, u bino'ob, u
bino'ob..., chéen junp'éel k'íine' ka tu
yu'ubo'ob u yawat u nojchilo'ob: jile'ex, te
kopa'an le nuxi' tsab kaano! ¿Tu'ux yaan?
tu k'áato'ob tu láakalilo'ob. ¡Waye',
naats'ene'ex! a'ala'ab ti'o'ob, ka'aj
naats'o'ob, ka tu yilo'obe': chúumuk
óoxp'éel nukuch ya'axche'o'obe' ti' kopa'an
le nuxi' kaano, bolonp'éel u tsáabil, ka
túun tu ya'alo'obe': waye' u kúuchil tu'ux
k'a'abet k-méentik k-kaajale'ex.

Ka túun tu t'aano'ob le yuumtsilo'

ka'aj tu k'áato'ob ti' letie':

LBa'ax ko'on iantei?

¿Tu'ux ko'on ch'a'aj ja'?

¿,Ba'ax ko'on beetej?

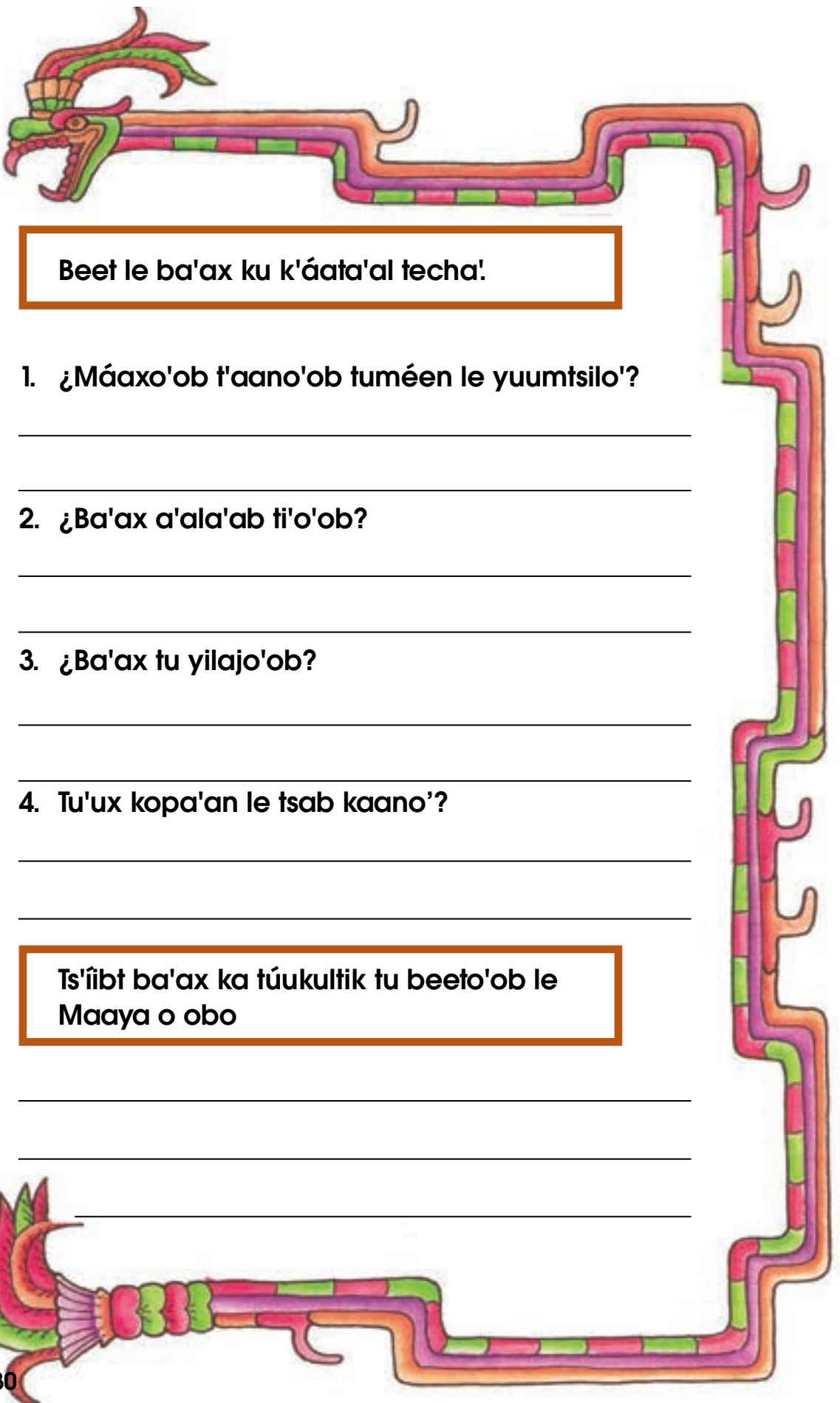
Ka'aj núuka'ab ti'o'ob tuméen le yuumtsiio':
"Winke'ex ¿Máan wilike'ex wa tu láakal le
ki'ichkelem ba'alo'ob yaan ta ba'apache'exo".

Bey téek p'i'ilij tu beetal u yicho'obe', ka tu
yilo'obe' ya'abkach k'áax, lu'um,
ba'alche'o'ob, tuunicho'o ob yéetel ,
ts'ono'oto'ob yaan tu ba'apacho'ob, ka túun
tu láaj a'alo'obe': uay ku yáantal junp'éel
nojoch kajtalile', tuméen lela' jach k-lu'ume'ex.
Bey túun úuchik u yaantal le k-lu'umile'exa'

Federico Ek Can

Beet le ba'ax ku k'áata'al techa'!

1. ¿Máaxo'ob t'aano'ob tuméen le yuumtsilo'?

---

2. ¿Ba'ax a'ala'ab ti'o'ob?

---

3. ¿Ba'ax tu yilajo'ob?

---

4. Tu'ux kopa'an le tsab kaano'?

Ts'íibt ba'ax ka túukultik tu beeto'ob le Maaya o obo

Much' xook

Ba'ax ku ts'aik le lu'uma'.

Le lu'uma' ku ts'aik

tu láakal che'o'ob.

Yaane' yaan u lool, ku

Y janta'al tuméen ch'íich'!

Yaane' yaan u yich, ku

janta'altuméen wíinik.

U k'u' mejen ch'íich'e'

ku yaantal te che'o'.

Le lu'uma' ku ts'aik

tu láakal xix'im u ti'a'al

k-kuxtal tu láaklo'on.

Le o'lale' suku'un

ko'one'ex kanantik

k-lu'um.

Federico Ek Can

Beet le ba'ax ku k'áata'ala'.

- Much'abaj yéetel a wéet j-xooko'obe' u tia'al ka much' xooke'ex le túukula'.
- • Ts'íibt tu nu'ukulil a ts'íibe' junp'éel jats'uts túukul.

U e'esaniil jejeláasil t'aano'ob

Le mejen ch'ililib ts'íiba', ku ts'abal ti' le chowak t'aano'ob ku ye'esiko'ob jak'óol wa ki'imak óoilil.

Le mejen ch'otob ts'íib ka wilika', ku ts'abal ti'chowak t'aano'ob ku k'áat chi'o'ob.

Xooke'ex tu ka'atéen u xookil ichil u káajbal le óoxp'éel xooka', u ti'a'al ka ts'íibte'ex le chowak t'aano'ob yaan u e'esanio'obo'.i!¿?

i _____
_____
_____
_____

¿ _____
_____
_____
_____

Beet u láak' ts'íbo'ob tu'ux k'a'anán u bisik ɨ! ɨ?

U táan p'iis yéetel nu'ukbesaj beel

Ku tsikbaltik le nukuch máako'ob ku meyajo'ob ti k'áaxo'; u p'i'isil k'áaxe' yaan bin: ts'áak, tankuch ts'áak yéetel xu'uk' ikil u meyajta'al le koolo'.

U tía'al ma' u sa'atalo'ob ichil koolo'obe' u yojelo'ob xan bix k'a'anan u nu'ukbesikubao'ob tu'ux yaan lak'in, xaman, noojol yéetel chik'in.

Ts'áak

Yaan 400 m² u táan u p'iisil.

Tankuch ts'áak

Yaan 200 m² u táan u p'iisil.

xu'uk'

Yaan 100 m² u táan u p'iisil.

P'iis u tankabil u naajil a xook, ku ts'o'okole' ka bonik yéetel u p'iisil.

U WÍNIKIL MAYAB

Ku tsikbaltik in nojoch yuume' ka'ach úuchile' u wínikil Mayabe' chéen bey u máano'ob ich k'áaxo', mina'an u naajo'ob, chéen yich che' ku jantiko'ob tu'ux ku máano'ob.

Ku ya'alik': juntúul nojoch máak kulukbal yáanal junkúul che', tu yilaj u tal u xiik'nal juntúul chan ch'íich' jats'uts u k'u'uk'umel, tu koj le chan ch'íich'o' jalk'aj junp'éel chan neek' naats' tu'ux kulukbal le nojoch yuumo'!

Máan le k'iino'obo' tu'ux lu'ub le chan neek'o' jóok' junkúul chan k'áaxi; le k'áaxo' tu ts'a bin u yich, bey úuchik u sîijil le ix'i'imo'!

Bey bin úuchik u káajbal u jéets'lo'ob way tu lu'umil
Maayabe' yóok'lal u páajtal u tan óoltik u páak'al ixi'im,
tuméen leti' le ixi'im kuxkintik tu láakal máako'obo'.

Ka'ach úuchile' jach ku yaantal nal, tuméen
k-ch'i'ibalo'obe' ku méentiko'ob ch'a' cháak u ti'a'al ka
beychajak u jóoyabta'al le kóolo'obo', chéen ba'axe'le
k'áat ja' ti' yuumtsilo'obo' táan u túubsa'al, tuméen le
koolnáalo'obo', le beetike', bejlae' ma' jach yáan le
ixi'imo'.

Natael Can

Beet le ba'ax ku k'áata'al techa'.

- ¿Tsikbalt yéetel a wet xookilo'ob ba'ax ta' na'ataj ti' le xook ta méente'exo'?
- • Ts'íibt ba'ax ta na'ataj ti' le xook ta méente'exo'?

- • • ¿Tu'ux ku yáantal le maayao'ob ka'ach úuchilo'?

- • • • ¿Ba'ax neek'il jalk'aj tu koj le chan ch'íich'o'?

- ¿Ba'axten ka túukultik jach ku yaantal le nal ka'ach úuchilo'?

- — ¿Ba'axten ka túukultik ma' jach yaan le ixi'im bejlao'?

U talamil ts'ïib meyaj

K'alk'alak t'aan.
"Ch'oom"
Ka binen tin koole'
tin ts'onaj,
juntúul sak ch'oom
tu tsem.

Tu tsem tin ts'onaj
juntúul sak ch'oom
yaan ichil in kool.

Bon u yoochel le ba'ax ta na'ataj ti' le k'alk'alak t'aana!

--	--

Yéetel le t'aano'oba' ts'ïibt junp'éel k'alk'alak t'aan.

ts'ïim

---

ts'uul

---

ts'oon

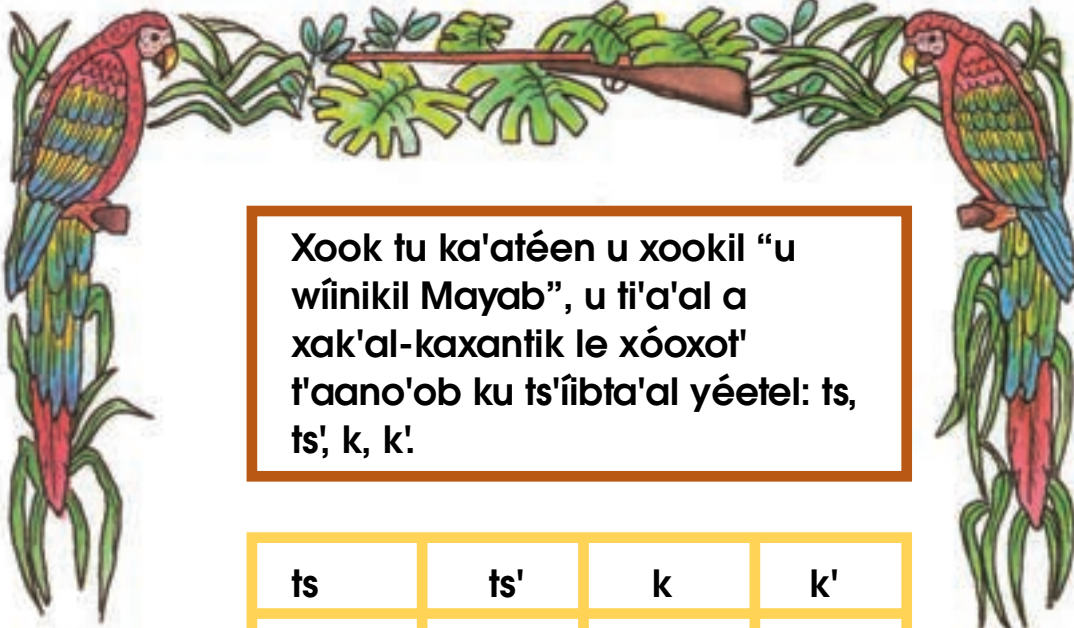
tsuub

---

tso'

Xook tu ka'atéen u xookil “u wîinikil Mayab”, u ti'a'al a xak'al-kaxantik le xóoxot' f'aano'ob ku ts'íibta'al yéetel: ts, ts', k, k'.

ts	ts'	k	k'

Tsool u ts'íibil le xóoxot' f'aano'oba': tsíimin, jéets'méek', ts'ono'ot, kuuts, k'éek'en, koot, k'ab, k'ook', k'ili', ts'oon, tsuutsuy, tsáab, tsuuk, kitam, k'óoben.

_____

_____

Naaj

Junp'éel naaje' ku ye'esik bix u kuxtal máak yéetel bix u na'atik tu láakal ba'alo'ob yaan yóok'ol kab: k'iin, uj, iik', k'áax, ja' yéetel tu láakal meyajo'ob yaan u máansik máak ich u kuxtal. Ichi u máan k'iino'ob yéetel u kuxtal wíinik yóok'ol kabe', u túukul yéetel u na'ate', ti' ku yila'al bix u béetik u wotoch yéetel bix u máansik u kuxtal.

U lu'umil, u che'ilo'ob yéetel bix u beeta'al junp'éel naje' ku ye'esik ba'ax meyajilo'ob tu máansaj wíinik u ti'a'al u kajtal yóok'ol kaab. U wotoch maaya wíinko'ob yéetel u láak' kaajnáalilo'obe' ka'ap'éel ba'al ku yila'ali': u kuxtal máak yéetel bix yaanik yóok'ol kaab.

Tu lu'umil maayao'obe' jach ku beetik óoxol yéetel jach chokoj k'iin, le béetike' u naajo'obe' u yóojlo'ob bix k'a'abet u beetiko'ob u ti'a'al ma' u yu'ubiko'ob ke'el wa óoxol.

Beet le ba'ax ku k'áatala'.

- Much'abae'exe u ti'a'al a tsikbaltike'ex ba'ax ta na'ate'ex ti' le xooka'.
- Bon u yoochel tu nu'ukulil a bone', a wotoch.

Nuuplant le chowak t'aano'ob yéetel u bon il.

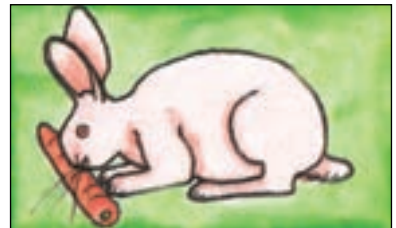
Juane' táan u páak'ik
junkúul iik.

Juntúul t'u'ul táan u
jantik zanahoria.

J-Tiino tu manaj
óoxp'éel p'aak.

Juntúul taman ku
jantik su'uk.

Juntúul peek' táan
u tóojol.

Yuumil ixi'im

Mix máak u yojel tu'ux u taal u yuumil k'áax.

Junp'éel k'iin ka sáaschaje' chikpaji, táan u báaxal ichil le mejen k'éek'eno'obo', u yiche' chuup yéetel sabak, u k'abo'obe éek'tak; chúumuk k'iine' ila'ab táan u púut ja' u ti'a'al u chupik cheeno'ob, ichile' tu t'óot'oj u lool pak'áal, le táan u beetiko', táan u sak che'ej.

U ti'a'al u chíinil k'iine', mina'an ba'al u beete, ka j-bin kutal tu yiknal le ko'olel yaan te k'óobeno', ka j-jo'op' u yoxo'om, tu chupaj u táan u nook' yéetel ixi'im: sak, e'ju', chak yéetel k'ank'an, ku báaxtik ichil u k'abe' ku sak che'ej.

Ts'o'ok u yáak'abtale' ka mochljaj tu na'lik le k'óobeno'. Tu láak' k'iine' tu ka'a kajsaj u meyaj, báaxalnaji, chéen junp'éel ba'al k'expaji', tu jantaj junwáal waaj cho'an tsaatsi' siib ti' tuméen J-Guuy.

Kaxt ichil le xooka', le t'aano'ob ku ts'íibta'al yéetel ch, ch', t, t', p, p'.
Ku ts'o'okole' ka chan jarat ts'íibtiko'ob.

LE K-ÚUCHBEN CH'I'IBALO'OBO'

Ka'ach ma' k'uchuko'ob le sak wíiniko'ob way k-lu'umila', úuch junp'éel tsol t'aan ti' tu láakal chuk ba'alche' yéetel kíinsaj ba'alche', tuméen u jala'ach wíinik le k-úuchben láak'o'ob.

Chéen junp'éel k'iin túune' Don Juane' tun ja'ik u púuts'il loom u ti'a'al u kinsaj ba'alche'o'ob. Ti lelo' ka'a k'uch u nojoch jala'ach wíinik xíimbaltik tu yotoch, ka'a tu ya'alaj beya': ¿Ba'ax ka méentik Juan?

—Mix ba'al nojoch jala'ach, máansaj ba'al, ka'a tu núukal Juan; ti' lelo' ka'a tu jáan ta'akal u púuts' loom, ka'a tu ya'alaj beya': —¿Ba'ax túun ka máan a méent beya' nojoch?, le túun nojoch jala'achó ka'a tu ya'alaj Xan beya'.

Tan in máan in xíimbalt tu láakal j-kinsaj ba'alche'o'ob u ti'a'al junp'éel tsol t'aan sámam tun bin k'iin.

—Ma' chen túukultik mix ba'al nojoch, sámamale' ti' yaaneni', ka'a tu núukaj Don Juan.

Le ka'a k'uch u k'iinil le chan tsol t'aano', tu láakal kinsaj ba'alche'o'ob ti' yaano'obi', tak le sak-xikino', le oocho' yéetel le ch'omako', ti' chéen kulen kulo'obi'i'.

Le túun le nojoch jala'acho'ka'a tu káajsaj le chan tsol t'aan beya': éet láak'ile'ex bejlae' junp'éel k'iin jach nojoch to'on, tuméen le ba'ax ken tsikbalt bejlae', jach k'a'anan ti' to'on, tuméen ts'o'ok in wilike'; le kéejo'ob, kitamo'ob, tsubo'ob yéetel kuutso'ob táan u ch'éejelo'ob. ¿Ba'ax k'a'anan k-méentik túun? in k'áat ka wa'ale'exe' ba'ax yaan k-méentike'ex, ka tu núukaj le ooch beya':

—Mina'an u yaajil ba'ax, je'ex beytake' j-k-beetike', chéen wa ka p'aatak junp'éel ja'ab ma' k-kinsik mix juntúul ba'alche'o'ob je'el u ya'abtalo'ob tu ka'atéene' Don Juan túune; le máak ku chéen ja'ik u púuts' loome', ka tu ya'alajbeyá':

—tene' jach túun mix junp'ít utsil in wu'uyik ba'ax ka wa'alike'ex, tuméen wa k-méentik je'ex ka wa'alike'exo', in k'áat ka wa'ale'exe':

—¿Ba'ax túun ko'on jante'ex? Le túun chan sak xikin katu núuka' beya':-Jach k' aas a túukul Don Juan, wa ka k-a'al méentik je'ex le a túukul techo', ma' u xáantal mix u k'aasil kun p'áatal. Ku ts'o'okol u senkech t'aano'obe' ka tu ch'ao'ob much' túukul túune': mix juntúul ba'alche'o'ob kun kinsbil ichil junp'éel ja'ab. Don Juane' ka jo'op' u mukul t'aan beya':

—Bejlae' chéen bu'ul,p'aak, iik yéetel k'úun ko'on jante.

Núuk le k'áat chi'o'oba!

• ¿Ba'ax ten úuch te tsol t'aano'?

• • ¿Ba'ax tu ya'alaj le oocho'?

• • • ¿Máax ts'a le chan tsol t'aano'?

• • • • ¿Ba'ax tu ya'alaj Don Juan?

—¿Ba'ax ba'alche'ilo'ob chikpajo'ob ti' le chan xooka'?

Much'abae'ex ka'akatúulil wa o' óoxtúulile'ex ka
túukulte'ex ba'ax ken a ts'íibte'ex tu nu'ukul a
ts'íibe'ex.

• ¿Ba'ax balche'ilo'ob yaan ta kaajal?

• • ¿Ba'ax yéetel ku kinsalo'ob?

• • • ¿Ku ts'abal wa tsol t'aan ta kaajal?

• • • • ¿Máax ts'aik le tsol t'aano'?

—— —¿Ba'ax bak'el ki' a jantik?

Chowak t'aano'ob

Máaxo'ob méentik le ku ya'alalo': ichil le chowak t'aano'obo' ku chíikpajal máaxo'ob beetik le ku ya'alalo', yáan xane' ma'atech u chíikpajal.

Ba'alo'ob ku méenta'al: ichil xan le chowak t'aano'obo' ku chíikpajal le ba'alo'ob ku ya'alal k'a'anan u beetalo'.

Xook le chowak t'aano'oba'.

- Le nojoch jala'ach wíiniko' tu ts'aj junp'éel tsol t'aan.
- • Le oocho' táan u jantik x-to'op'.
- • • Le sak xikino' chéen tu jaayab.
- • • • Don Juan ja'ik u púuts' loom.

Tsíibt ba'ax ku k'áatik tech le k'áat chi'o'oba'.

- ¿Máax ts'aj junp'éel tsol t'aan? _____
- • ¿Máax ku janal x-to'op'? _____
- • • ¿Máax chéen tu jaayab? _____
- • • • ¿Máax ku ja'ik u púuts' loom? _____

Ka'a xook tu ka'ate'en le chowak t'aano'obo', ku ts'o'okole' ka núukik le ba'ax ku k'áatal techo'.

- ¿Ba'ax tu méentaj le nojoch jala'ach wíiniko'?
-

- • ¿Ba'ax ku méentik ooch?
-

- • • ¿Ba'ax ku méentik sak xikin?
-

- • • • ¿Ba'ax tu beetaj Don Juan?
-

Xook le chowak t'aano'oba', ku ts'o'okole' ka núukik le k'áat chi'o'oba'.

- Ku sáaskuntik yóok'ol kab sáamsamal.
¿Máax sáaskuntik yóok'ol kab sáamsamal?
-

- • Ku k'aayo'ob ken ts'o'okok u tsi'itspajal ja'.
¿Máaxo'ob ku k'aayo'ob ken ts'o'okok u tsi'itspajal ja'?
-

- • • Yéetel u jats'uts k'aay ku líik'siko'on sáamsamal.
¿Máax líik'siko'on yéetel u jats'uts k'aay sáamsamal?
-

K-ch'i'ibalo'ob ma' k'uchuk sak wíiniki'

Ti' X-Maase' a'ala'abti' tuméen u j-ka'ansaj, ka u kaxt ts'íibo'ob tu'ux ku ya'alik bix u kuxtal k-ch'i'ibalo'ob, ka'ach ma' k'uchuk le sak wíiniko'ob way k-lu'umila', X-Maase' tu kaxtaj túun junp'éel ts'íib.

Le úuchben máako'ob kaajano'ob way lu'ume', jach taj meyajilo'ob, jach sa'ak'olo'ob yéetel jach t'a'ajo'ob.

Tuméen le uucho' mina'an ma'ak'olil, mina'an k'ak'aas k'oja'anil. Sáamsamal ken sásachajake' ku líik'il tu láakal máak u ti'a'al meyaj. Le taatatsil yéetel u paalalo'ob xiibo'obo' ku bino'ob' ich kool. Le na'tsil yéetel u paalalo'ob ch'uupo'obo' ku p'aatalo'ob meyaj ich naj.

U máansik u kuxtal le k-ch'i'ibalo'ob úucho, jach ma'alo'ob tuméen jach yaan yaabilaj yéetel chíinpolal mix juntúul paal ku k'at núukik u t'aan na'tsil, táatatsil yéetel suku'untsilo'ob.

Xook tu ka'aten le xooka' ka wiil tu beel tu'ux yaan le e'esanila'.

Teche' ts'o'ok a k'aóoltik tu láakal u e'esanilo'ob ts'íib, je'ex lelo'oba

Le e'esanila'oba jach k'a'anan a meyajtik ichil junp'éel ts'íibil, u t i'a'al a utsil tsolik a túukulo'ob yéetel a xookik xan tu beel u xookilo'ob le a áanalte'o'obo'.

Toj óolal yéetel k'oja'anil

Le úuch ka'ancho' mina'an séenkech k'oja'anilo'ob ke'ex ka sa'atal u yóol junp'éel chan k'oja'anil ka k'uchuk tu yiknal le ch'i'ibalo'obo' ma' u f'íli tuméen u kaxantmo'ob u ts'aak ti' xiwo'ob.

Bejlæ' k'a'anan u kanantikuba máak tu yóok'lal ma' k-séen k'oja'antal tuméen ka taalo'ob le sak wíiniko'obo' tu taaso'ob ya'abkach k'oja'anil le o'lale' jach uts ka wu'uy ba'ax ku ya'alik a J-ka'ansaj a yuum yéetel a x-ki'ichpam na' ku ts'o'okole' k'a'anan a k'aóoltik le xiwo'ob ku ts'aakankilo'obo'.

Xook tu ka'aten le xooka' u ti'a'al ka ts'íibte le e'esaniil ts'íiba le tu'ux k'áanano'. Ku ts'o'okole' ka ts'íibtik chowak t'aano'ob te'ela.

Yuum iik'

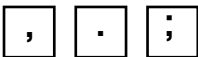
Yuun Juane' juntúul koolnáal, jach ku náajaltik u kool, le kan ts'o'okok u jooche', ku beetik u janalil u kool.

Ti' le ja'aba' ma' jach tu náajalti', ka'a tu túukultaje' "ti' le ja'aba' ma' in beetik u janlil kool", chéen ti' lelo' ka jo'op' u chokuil juntúul u chan paal, ka tu ts'a'aj u luk' u ts'aakil chokuil ti', bey máanik le k'iino', le chan paale' ma' u síistal le u chokuilo', ka tu túukultaj yuum Juane' "k'a'anan in bin in wil juntúul j-méen".

Bey úuchik u bin u yil jiknal le j-méeno' ba'ax k'oja'anil yaanti' yéetel ba'ax beetik ti'. Ka'a a'ala'ab ti'e' k'a'abet a méentik u janalil a kool wa ma'e le chan paalo' ma' tu xáantal kan bisa'ak tuméen le yuum iik'o'obo'. Yaanji u beetik u ti'a'al ka utsak le chan paale'.

Ts'íibt u láak' tsikbal a wojel bix u ts'a'akal u láak' k'oja'anil.

Le meyaj ts'íiba' beet tu nu'ukulil a ts'íib, tu'ux k'a'anan a meyajtik le e'esani'oba'.

6

ÚUCHBEN JALA'ACHILO'OB

U lu'umil maayao'obe', Campech, Quintana Roo yéetel Yucatán, k-a'alik maayae' tuméen junp'éel t'aan k-t'aanik.

Tu lu'umil t'aan maayao'obe yáanchaj óoxtúul jala'achilo'ob ku áalmajt'aanilo'ob ba'ax k'a'ana'an u beeta'al. Le jala'achilo'oba' yuun Cecilio Chi u jala'achil ka'ach Tepich, yuum Manuel Antonio Ay u jala'achil ka'ach Chichimila' yéetel yuum Jacinto Pat u jala'achil ka'ach Tihosuco. Le kaajo'oba' ti' yaano'ob tu lu'umil Quintana Roo yéetel Yucatáne'.

U jujuntúulil jala'achile' áanchaj u ts'íibolaj:.

Yuun Cecilio Chi, ka'aj tu ts'a u yóol u ti'a'al u kinsik tu láakal le máako'ob ma' maayao'obo'o'.

Yuun Manuel Antonio Aye', tu túukultaje' u jo'ok'sik tu láakal le sak wíiniko'ob tu lu'umil maayao'obo', u ti'a'al u p'áatal chéen leti' u áalmajt'aanil le maayao'obo'.

Yuun Jacinto Pat u ts'íibolaj letie' u p'áatal jach u jala'achil le tu'ux yaan le sak wíiniko'obo'.

Le jala'achilo'oba' jach yaajchaj tu yóolo'ob le táan u yiliko'ob bix u palitsilta'al u yéet k'i'ik'elo'ob, le beetik tu chúunso'ob le ba'atel u ti'a'al u xu'ulul le Palitsilo'.

Bey te tu lu'umil le maayab't'aana', áanjij xan le úuchben maayao'obo', máaxo'ob tu beeto'ob nukuch kaajo'ob yéetel polbil tuunich je bixi Chichen Itzá, Uxmal, Kobá, Tulum, Kohunlich, Becan yéetel Edzná, yáan xan u láak'o'ob ti' u laak' lu'umil México yéetel América.

Yaan junp'éel áalmaj't'aan te tu noj áanalte'il le Áalmaj T'aan ti' México, leti'e ku ya'alik beya':

“Tu lu'umil Méxicoe' yaan ya'ab u ch'i'ibal miats, tuméen ya'ab u kaajtalil masewalo'ob yaani'. Le beetike' k'a'abet jóok'sik táanil yéetel u t'aan, u belankil, u bayli' tuméen chéen bey u páajtal u jéets'el u túukul masewal tu ki'ilich lu'um maayao'obe.

Núuk le k'áat chi'o'oba'!

- ¿Tu'ux lu'umilo'ob yáan maayao'ob?

- • ¿Máaxo'ob u jala'achlio'ob ka'ach le maayao'obo'?

- • • ¿Tu'ux lu'umil yaan Chichén Itzá?

- • • • ¿Tulum yéetel Edzna, tu'ux lu'umilo'ob yaan?

- ¿Máax u jala'achil ka'ach Chichimilá?

Bon u lu'umilo'ob tu'ux ku t'aanal maya.

Ts'íibt u k'aaba' je' ex a túukultik u k'aaba' le ba'alo'oba'.

_____

_____

_____

_____

_____

_____

Tu láakal báalo'obe' yáan u k'aaba' bey wíinik, ba'alo'ob, le o'lale' u ti'a'al a t'aanik tu k'aaba'o'obe' k'a'anan a k'aóoltik bix u k'aaba'o'ob.

Ts'a u k'aaba' le máako'oba'.

_____

_____

_____

_____

_____

Ts'íibt u jeel k'aaba'o'ob.

U k'aaba' máak

U k'aaba' kaajo'ob

U k'aaba' ba'alcheo'ob

U k'aaba' ba'alo'ob

**K'áajak-teche',u ti'a'al u ts'íibta'al u k'aaba'máak
yéetel u k'aaba' kaajo'obe' k'a'ana'an a ts'íibtik
yéetel nojoch woojo'ob, u káajbal.**

U meyajil kool

Yuum Juan Pool u kaajnáalil José María Morelos, yaan u yáalak' peek'e' jach u joyel u chuk yuuk tak ooch yéetel juuj.

Don Juane' kan xi'ik ich u koole' ku bisik u paalal u ti'a'al u yáanta'al:

Cheetoe' ku joochik nal, x-Maase' ku ja'ats'ik k'úum u ti'a'al u beetik óonsikil, x-Peete' ku jóoya'abtik u páak'al iik, J-Piile' ku bujik si' u ti' a' al u bis tu yotoch, J-Toono yéetel x-Maruche' ku t'okiko'ob bu'ul, j-Buko yéetel j-Saane' ku páako'ob ichil le koolo'.

Núuk le k'áat chi'o'oba!

- ¿Ba'ax ku beetik Cheeto? _____
- • ¿Ba'ax ku beetik x-Maas? _____
- • • ¿Ba'ax ku beetik x-Peet? _____
- • • • ¿Ba'ax ku beetik j-Piil? _____
- ¿Ba'ax ku beetiko'ob j-Toono yéetel x-Maruch?
_____
- ¿Ba'ax ku beetiko'ob j-Buko yéetel j-Saan?
_____
- • ¿Tu'ux kaajakbal yuum Juan Pool?
_____

Le xóoxot' t'aano'ob ku ya'aliko'ob ba'ax ku beeta'al ichil le chowak t'aano'obo', leti'e' ts'o'ok a ts'íibtiko'ob ti' le k'áat chi'o'oba'.

Bon u yoochel le chowak t'aano'oba'. Ku ts'o'okole' ka jarat' ts'íibtik yáanal le máax beetiko'.

Máax

Ba'ax

In na'e táan u p'oik in nook'.

In kiike' táan u ji'ik in nook'.

In suku'une' táan u xuxubtik u x-ba'al.

Le kéejo' táan u yuk'ik ja'.

Le miiso' táan u chukik ch'o'.

Ts'íibt u láak' chowak t'aano'ob, je'ex bix le ts'o'ok a xookiko'.

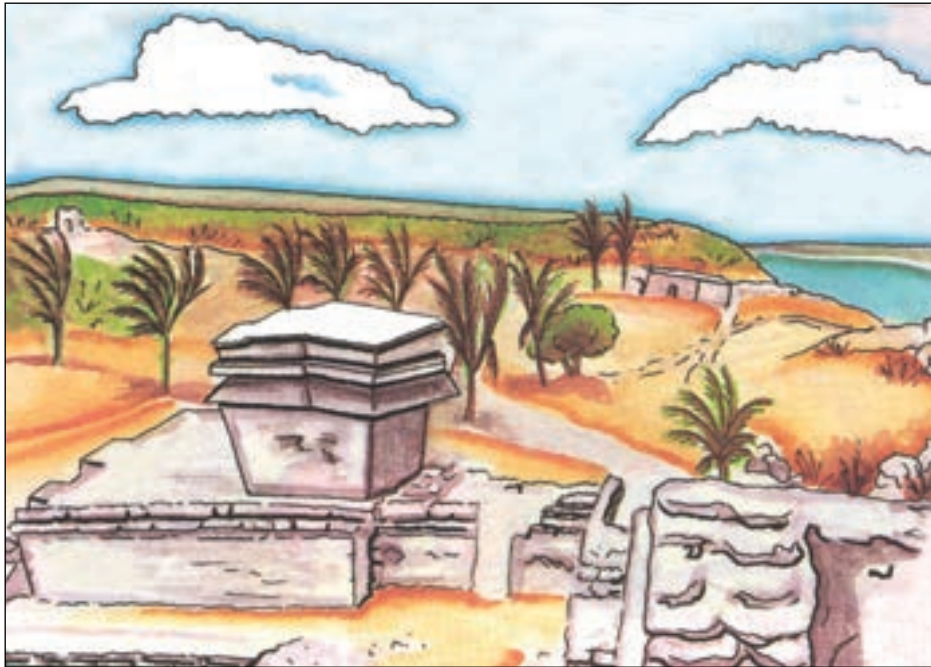

TULUM

Ts'îibt utsil tsikbal ti' le' bona'!

**Much'abae'ex u ti'a'al a bine'ex a k'aóolte'ex
junp'éel úuchben kaajil, ku ts'o'okole' ka
ts'îibtike'ex tu nu'ukulil a ts'îibe'ex le ba'ax ta
wilaje'exo'!**

CH'OOM K'ÁAT ÓOL

Yáan bin junp'éel téene' juntúul nuxi' ch'oome' jach ku tasikubaj nojoch ba'al, sáamsamal le ken sáaschajake' ku bin na'akal u xiik'nal te tu ka'analil le múuyalo'obo'. U ti'a'al u yáax k'uchul tu'ux yaan janal. Junp'éel k'iine' le táan u jantik juntúul boox peek'e, ka tu yu'ubal x-mukul t'aano'ob, ka túun tu juts'ubaj kan xáak'ab táanile' ka tu yilaj juntúul sakpakal tu xuul junkúul tikin ya', ka tu ch'en xikintaj ba'ax ku ya'alik le chan sakpakalo'.

Le túun chan sakpakalo' u xiit'maj u xiik' táan u ya'alik beya':

—Xeeni', xeeni k'u'umel ... xeeni', xeenin k'u'umel, le jaytéen ku ya'ale' táan u bin u k'u'umel tak ka'aj laj binij, tuméen tu k'iinil yáax k'iine' le chan sakpakalo' ki' u yu'ubik u salta'al u wíinkilaj. Ka tu yu'ubal ts'o'ok u P'iistale' ka'ai ka u ya'alik beya':

—Ko'oten, ko'oten k'u'umel ... ko'oten, ko'oten in
k'u'umel, jach ma xáanchaje' ka laj búukpaj tu
ka'atéen, ku ts'o'okole' ka líik' u xiik'nal, ka binij.

Le túun nuxi' ch'oomo' jáapal u chi' u cha'antik ba'ax
úuchi', ka túun tu túulkultaj beya':

—Ma' in chaik in máansa'aj paachil, mix tuméen juntúul
chan sakpakal. Le túun nuxi' ch'oomo' ka na'ak tu
xuul le tikin ya'o', ka tu xiit'aj u xiik', ka jo'op' u ya'alik
xan beya':

Xeeni', xeen in k'u'umel ... xeeni', xeen in k'u'umel le
jaytéen táan u ya'aliko' táan u bin u k'u'umel.

Le táan u yu'ubik u salta'al u wíinikilo' ki'imak u yóol, jach
naayal u yóole' ma' tu yilaj wa táan u náats'al junp'éel
nookoy múuyali'. Le ka tu yile' ka jo'op' u k'a'asik bix ken
u a'al u ti'a'al u suut u k'u'umel, bix ken in wa'al ka
suunak in k'u'umel, ma' ti' lelo', ka taal junp'éel iik' jach
k'a'am yéetel u chan ja'ile' ka pots'k'aj le nuxi' ch'oom
tu'ux yaano'. Tu'ux yáax kooje' te ichil ts'u' le k'áaxo' tak
ka j-k'uch te lu'umo', táan u kaxtik tu'ux ken u ta'akubaj
tumeen le ja'o' táan u séen k'áaxal. Chéen tu'ux u táal
óoxtúul paalalo'ob táan u yu'ulo'ob yéetel u si'o'ob, ka tu
yilo'ob le nuxi' ch'oomo', tu chuko'obe' ka tu k'aaxo'ob
yéetel jun xóot' suum, ka jo'op' u báaxtiko'ob. Le óotsil
ch'oomo' ka jo'op' u ya'alik beya': iin nojoch yuum
áanteni', ma' chaik in kîmil áanteni'. Chéen ba'ale' mix
máak áantej, tuméen leti'e' jach ku taasikubaj nojoch
ba'al tu láakal k'iin, óotsil nuxi' ch'oome' kîim tuméen
ke'el, bey ts'o'okik ti' leti'o'.

Bey ts'ookik ti'.

Natael Can

Le ken ts'o'okok a xookik u ts'iibil ch'oom yéetel sakpakale' núuk le k'áat chi'o'oba'.

- ¿Máaxo'ob ku chikpajalo'ob ti' le tsikbaló'?

- • ¿Ba'ax túun úuch ti' nuxi' ch'oom?

- • • ¿Ba'ax ku jantik le ch'oom ka tu yilaj le sakpakaló'?

- • • • ¿Bix úuchik u yilik le ch'oom ba'ax tu méentaj le sakpakalo'?

- ¿Ba'ax úuch ti' le nuxi' ch'oom tu ts'ooko'?

Much'abae'exé' u ti'a'al ka beete'ex junp'éel much' utsil tsikbal yóok'lal le bono'ob ka wilika tu'ux ka ts'ae'ex u k'aaba' le máako'ob, ba'alche'o'ob yéetel le ba'alo'ob ku chikpalo'obo'.

Le ba'ax ku na'atal ti' tsikbalo'obo'.

Le kan ts'o'okok a xookik le xook ikil u kajbal u'uk xooka', ka méentike'ex junp' éel much' utsul tsikbal.

- Much'abae'ex óoxtulil wa kantúulil u ti'a'al ka ts'îbte'ex junp'éel chan tsikbal.
- • Tu láakal paale' yáan u xookik ba'ax tu ts'îbtaj.
- • • Yaan a yéeyike'ex u jats'utuil le tsikbalo'.
- • • • Le tsikbal ma'alo'obo' yaan a xookike'ex ichile'ex.

Ts'îb tu nu'ukul a ts'îbe' junp'éel chan tsikbal yéetel le ba'ax ka na'atiko' ti' le bono'oba'.

lik' t'aanilo'ob

Le kan a xook junp'éel iik't'aanile'yaan a wilik yaan xooxot' t'aano'ob o'lil keet u juumo'ob le ken a xooko'obo', chéen ba'axe'jela'an tak le ba'ax u k'áat u ya'alo'obo'. k'a'anan a wilik ichil u xookil le iik' t'aanilo'obo', le chowak t'aano'obo' yaan u p'iiso'ob.

In kool

Tene' kin méentik in kool
tuméen ma'alo'ob u lu'umil
keex ch'ija'anen yaan in wóol
u ti'a'al in pak'ik in kool.
Wa ku k'áaxal ja'e ma'alo'ob
u ti'a'al u nalil yéetel u k'úumile'
wa ma' u k'áaxal ja'e yaan u kîmil
in kool yéetel in páak'alo'ob.

Jarat' ts'íibt le xóot' t'aano'ob o'lil keet u juumo'obo;
ichil u xookil le iik't'aanila';ku ts'o'okole'ka ts'íibtik
ba'ax xóot' t'aanilo'ob o'lil kéet u juumo'ob yéetel
lelo'oba'.

Kool _____

lu'umil _____

ma'alo'ob _____

Il a wil wa keet u chowak t'aanilo'ob u xookil ch'oom
yéetel sakpakal yéetel u xookil le iik' t'aanila'. Ts'íibt
tu nu'ukul a ts'íib ba'axten jela'antak.

Úuchben túukulo'ob ikil u bisikubaj kaajo'ob

Janal pixan

Tu ts'ook u k'iinil ti' octubre yéetel u yáax k'iinil ti' u wináalil noviembre ku méenta'al junp'éel k'iinbesaj ti' tu láakal k'iimeno'ob, le u ts'ook k'iin ti' octubre ku k'iinbesa'aj u k'iinil mejen palalo'ob k'iimeno'obo', u láak' k'iine ku k'iinbesa'aj u k'iinil nojoch máako'ob k'iimeno'ob xan.

Tu láakal máak ki'imak u yóol le ken k'uchuk le k'iin je'ela', tuméen ku méenta'al ma'alo'ob janalti' le k'iina'.

Le k'iin je'ela' tu láakal láak'tsil ku much'ikubaj u ti'a'al u k'iinbesiko'ob u k'iinil k'iimeno'ob. Ke'ex túun náach yaan máake', yaan u taal ti' le k'iinbesajo'. Bey u méenta'al tu láakal ja'abo'ob, le ken k'uchuk u k'iinilo'.

Ts'íibt ba'ax ta na'ataj ti' le tsikbala'.

Bix u k'iinbesa'al ta wotoch le u janlil pixano'obo'.

Bix u kuxtalil wíinik ti' junp'éel kaaj.

U nojoch kaajil José María Morelose' ti'i' jéets'ekbal tu chík'in ti u nojoch kaajil Chetumal, Q. Roo. Le máako'ob kajakbalob'obo', yaan u xímbaltiko'ob keex 55 lúubo'ob u ti'a'al u k'uchulo'ob Chetumal.

Tu kaajil José María Morelose' yaan tu'ux u ts'a'akal máako'ob, tu'uxkuko'onol nook', xanab yéetel ya'abkach jeejeláas ba'alo'ob k'a'anantaki'. Yáan xan máako'ob ku méentiko'ob u kooli'; layli' ku páak'al: ix'i'im, bu'ul, k'úum, makal yéetel u láak' paak'alo'ob.

Núuk ba'ax ku k'áatik tech le chowak t'aano'oba'.

- ¿Ba'ax ku ko'onol José María Morelos? _____
_____
- • ¿Ba'ax ku pak'ik le koolnáalo'obo'? _____
_____
- • • ¿Ts'íibt ba'ax ku ko'onol ta kaajal? _____
_____
_____
- • • • ¿Ba'ax meyajil ku méental ta kaajal? _____
_____
- ¿Bix u k'aaba' a kaajal? _____

Ts'íibt junp'éel iik't'aanil yéetel u xookil “Bix u kuxtalil wíinik ti' junp'éel kaaj, beet tu nu'ukulil a ts'íib.

U máan k'iin yóok'ol kab

Ja'atskab k'iin

Chúumuk k'iin

Oknaj k'iin

Tu kaajal X-Maruche' sáamsamal ku líik'il máak ti' ja'atskab k'iin. X-Maruche' ken ts'o'okok u yuk'ule' ku bin xook, u yuume' ku bin meyaj ich u kool.

le ken u'uk X-Maruch chúumuk k'iine' ku yáantik u na' lpak'ach waaj; ken ts'o'okoke' ku jaliko'ob u yo'ocho'obe' ku kutalo'ob janal. Le ken ts'o'okok u janalo'obe' X-maruche' ku laj p'o'ik u nu'ukul tu'ux úuch janal.

Tu oknaj k'iin túune' ku much'ikubaj tu láakalo'ob tuméen u ka'ajo'ob wenej.

Le ts'íib ts'o'ok a xookika' ku ya'alik ba'ax ku méentik X-Maruch ti' junp'éel k'iin.

- ¿Teche' ba'ax ka méentik ti' ja'atskab k'iin? _____
- • ¿Kux chúumuk k'iin? _____
- • • ¿Kux oknaj k'iin? _____

Ich tu láakal k'a'anan ti' wíinik u ti'a'al u kuxtale'; janal jach k'a'abet.

Le úuchben máako'obo', jejeláas paak'alo'ob ku meyajtiko'ob.

Táanil tu láakal paak'ale' ti' yaan le xixi'ima'. Yéetel le paak'ala', ba'alo'ob ku beeta'al u ti'a'al jantbil yéetel u ti'a'al uk'bil.

Koolnáale' ken u pak' le nato' ku ts'aik u xa'ak'il.

Le xa'ak'o'obo' leti'e' paak'alo'ob je'ex bix: k'úum, ts'íim, bu'ul, iib, makal, iis, iik, chaay, chak bojon ja' yéetel u láak ya'abkach paak'alo'ob.

Le ba'alo'ob ku beeta'al u tia'al jantbil yéetel le ixi'imo':.

tamali', ts'oto', bu'ulil waaj, waaj, óonsikil, k'óol, polkan, k'eyem ichil ti' u láak'o'ob.

Le ba'alo'ob ku beeta'al u ti'a'al uk'bil yéetel le ixi'imo':.

K'eyem, iisil sa', ch'óoch' sa', k'aj, túumben sa', ts'ejbil sa', iis ul, sikil sa', sakab, chokoj sakan, ts'ambil sa', láabil sa', koobil sa', tsuukel ku'uk yéetel x-tóop' sa'.

Lelo'oba' yaane'e' ku beeta'al ichil tu láakal ja'ab, yaan xane' chéen tu k'iinilo'ob áak' nal.

Koolnáale' ma'alo'ob je'el u tsentikubae' wa ku meyajt le lu'umo'; tuméen ku ya'ala'ale' leti' le lu'um síik ba'al u ti'a'al u kuxtalo'.

Much'abae'ex yéetel k'áat t'aanake'ex tu yóok'lal le ts'íib "Janalbe'eno'ob".

• ¿Ba'ax k'a'anan ti' wíinik u ti'a'al u kuxtal?

•• ¿Ba'ax paak'alil ku ts'atantik koolnáal?

••• ¿Ba'ax janlilo'ob ku beeta'al yéetel ixi'im?

•••• ¿Ba'ax wináalil ku yaantal áak'nal ta kaajal?

¿Ba'ax ka túukultik yóok'lal le ts'íib ku ya'alike "le lu'umo' ku síik ba'al u ti'a'al u kuxtal koolnáal. Tsikbaltej, ku ts'o'okole' ka ts'íibtik.

Xook le t'aano'ob ts'íibtana', il a wil wa ts'íibta'an yéetel nukuch wooj u kajbalo'ob wa ma'e a'al ba'axten, ku ts'o'okole' ka ts'íibtik k'aaba'o'ob ku kajbalo'ob yéetel nukuch woojo'ob u ti'a'al ka wil u jela'anilo'ob.

k'óol	<u>Lol-Bech</u>	kool	<u>saban</u>
k'an	_____	kan	_____
k'aj	_____	kaaj	_____
cháak	_____	chak	_____
k'úum	_____	kuum	_____

Xóot' t'aan ku ya'alik bix ba'alo'ob

Le xóot' t'aano'ob ku ya'aliko'ob bix máako'ob, bix ba'alche'o'ob yéetel bix ba'alo'obo', ku ts'íibta'al táanil ti' le k'aaba'o'obo', lelo'oba' ku ts'aik to'on túukulo'ob bix le ba'al ku ya'alal bixo'.

Xook le chowak t'aano'oba' u ti'a'al ka wil le xóot' t'aan ku ya'alik bix máak, ba'alche'o'ob yéetel ba'alo'obo'.

Le chokoj sa'a' tu chujen.

Le nojoch k'úumo' yaan u sikli.

Le ya'ax liko' páap.

Le sak ixi'imo' ts'o'ok u tijil.

Chukbes u ts'íibil yéetel le xóoxot' t'aano'ob yaan tséelilo'.

Le _____ máako' táan u pak'ik u kool

su'uts'

Le _____ p'aako' tal ki'

tat

Le _____ nalo' táan póokil

meyjil

Le _____ k'eyemo' mina'an u ta'abil

chak

Le _____ k'óolo' ts'o'ok u tajal

áak'

U talamil ts'íib meyaj

Ichil u wáalal le a áanalte'a' ts'o'ok a k'aóoltik woojo'ob talam u ts'íibta'al, waye' a ka'aj a wil u láak' woojo'ob bix u ts'íibta'al je'ex lelo'oba':

o a' úu ee yéetel a'a

Báaxal

keex ts'o'ok a k'a aóoltiko'obe', báaxalnen yéetel le xóoxot' t'aano'oba', kaxt u nuupulo' ob le k'aaba'o'ob yéetel u xóot' t'aan ku ya'alik bixo', bey ka il a wil wa talam u ts'íibil le woojo'obo'.

áak'

múul

sak

máak

nojoch

péepen

síis

nal

ka'anal

ja'

boox

peeck'

chokoj

ixi'im

sak

sa'

Meyaj ba'alo'ob k'ambe'en ichil miatsil

Tu láakal wíinike' ku meyaj wa ku beetik jats'uts
ba'alo'ob ichil u molayil wa u kaaj, le ma'alo'ob
ba'alo'ob ku beetalo'ob je'ex: u jejeláas janalo'ob,
chuuyo'ob, xook yéetel u láak' k'aóolanilo'obe',
leti'e' ku ya'alal le miatso'.

óonsikil

Ku beeta'al yéetel: bu'ul, p'aak, bak', sikil yéetel k'uxub.
ku xíixta'al bu'ule, ku ts'abal
k'áak' u ti'a'al u tajal.
ken káajak u tajale', ku ts'abal
ichile' u bak'el, u sikilil
yéetel u k'uxubil.
Ku ts'abal u p'iis u ta'abil,
u ti'a'al u tattale' ku ts'abal
juuch'i', ku péeksa'al tak
kan ts'o'okok.

Kaxt ichil le xooka', le xóoxot' t'aano'ob tu'ux yaan
woojo'ob talam u ts'íibtalo'ob.

Ts'íibt tu nu'ukul a ts'íib junp'éel meyaj ba'al a
k'aóolo k'ambe'en ichil a kaaj wa a miatsil

U xijul le ix'i'mo'

Ku tsikbalta'al úuche' ma' k'aóolta'an le ix'i'mo'.

Líik'sa'an yam ti' bin junp'éel ba'al, ti' kaxta'ab tuméen ya'abkach sîiniko'ob ku méentiko'ob joolo'ob yáanal le nojoch múulo'. Ka tu yilo'obe', ka'aj jo'op' u púutiko'ob yóok'ol u paacho'ob. Le ch'omak ku máan yil tu láakal ba'al ku beetik yéet ba'alcheilo'obe'; ka tu yilaj me-jen sîiniko'ob ku púutiko'ob le neek'o, tu mamak'chi'itaj junp'éele' bey xan u láak'ba'alcheilo'ob yéetel ka'a ts'ít ok, ka tu yilo'obe' ma'alo'ob, ba'axe', chéen sîinko'ob je'el u beytal u yookolo'ob te múul tu'ux ta'aka'an le ix'i'mo'. Le máako'obo' tu k'áato'ob ti'yuum cháke' ka je'ebek u jool le múulo' ka oojko'ob u ch'ao'ob le ix'i'mo'.

Le yuum cháako' tu túuxtaj le ch'ejumo' u ti'a'al u t'óochik u báak'pachil le múulo' u ti'a'al u kaxtik tu'ux ma' chichi', ts'o'okole' ku túuxta'al le jats'cháako' ka u bujej le múulo', chéen ba'ale' a'ala'ab ti' ch'ejume' ku yóoksubaj tu yam le tuunicho'obo' u ti'a'al ma' u tsa'ayal ti'. Le ka jats'naj cháake' le ku jo'ok'sik u pool ch'ejume' ka ch'i'in tu pool ka jóok' u k'íik'el. Le tu'ux jats'naj cháako', yaan le ix'i'im éelo', yaan jats'k'áak'ta'abi' yéetel yaan jats'buuts'ta'abi', yaan xane' mixba'al úuchti'.

Le beetik ku ya'ala'ale' ti' ku taal le jejeláas ix'i'mo': e'ju', k'an ix'i'im, chak ix'i'im yéetel sak ix'i'im.

Kaxt ti' te xooka' tu láakal le k'aaba'o'obo', le xóot' t'aano'ob ku ya'aliko'ob ba'ax ku méentalo' yéetel le xóot' t'aano'ob ku ya'aliko'ob bix ba'alo'obo', ku ts'o'okole' ka ts'íibtik tu nu'ukul a ts'íib.

Jo'olbesbilnal

Koolnáale' le ken u ts'a ma'alo'ob u koole', ku k'ubik u yáax nal ti jajal yuum, ti'a'al u ts'aik u nibpixanil, tuméen yaanchaj ma'alo'ob kool.

Le yáax nal ken u joocho', yaan u beetik áak' sa', beyxan yaan u chakik. Le ken ts'o'okoke' ku ets'kuntik yóok'ol maayak che' jun luuch sa' yéetel óoxlajun chakbil nal; beyxan ku t'a'abal óoxts'íit kib u ti'a'al u k'aayik ti' jajal yuum u nibpixanil tuméen yaanchaj ma'alo'ob kool.

Le k'aay ku yúuchulo':

Ka'a yuume'ex ti ka'anil,

ki'ilich lu'um ti kaabal,

utskint a wóol ti lu'um,

bey ti' ka'an.

Sáamsamal u k'iinto'on wa

je'el lela' sa'ast in si'ipil

aj-si'ipilo'on ba'ax ka sa'astike'

si'ipii, bix a chae' in lúubul,

kaabal bix a balk'esen ichil loobil.

Amén Jesús

Ts'íibt tu nu'ukul a ts'íibe' u tsoolil tsikbal ikil u beeta'al u jo'olbesbilnal ta wotoch.

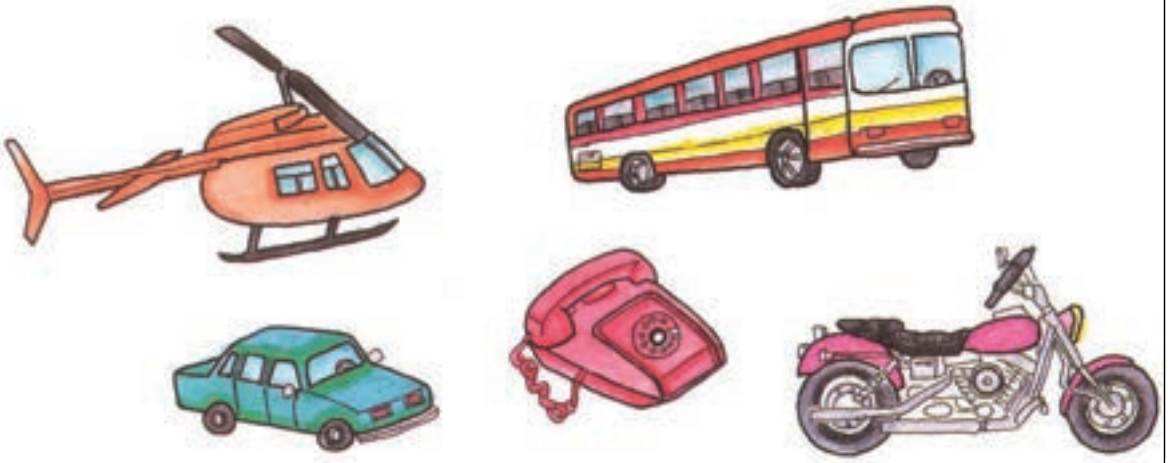
U BA'ALILO'OB U TI'A'AL U T'AANIKUBAJ YÉETEL U PÚTIKUBAJ WÍINIK

Le ka'ach úucho', mina'an u nu'ukulil wa u ba'alilo'ob u ti'a'al u t'aanikubaj wa u púutikubaj wíinik, je'ex le bejlao'. Ka'ache' u ti'a'al u t'aanikubaj wíinik yéetel u yéet wíinikile', náach wa naats'ile', ku meyaj ka'ach bin le k'uben t'aano'obo' wa le ts'íib ju'uno'obo', lelo'oba' u ti'a'al ka páatak u k'uchul ti' máake' xíimbal ookil wa yéetel kaayuko ikil u bisa'al tak tu'ux ku túuxta'al, u ti'a'al le meyajá', yaan u yuumilo'ob máax beetik. Yaan xan u láak' bix ikil u t'aanikubaj wíinik ka'achi, je'el bix, le ustaj x-úuricho' wa le ustaj baako', wa'aban yéetel u laak'o'ob.

U ti'a'al u púutikubaj wíinik ka'ache', ku meyaj u yook máak u ti'a'al u bin náach lu'umilo'ob wa ma'e' ku bin xan máak ka'ach yéetel u kaayuko, tak tu'ux k'a'anan u bin.

Ka'aj j-k'uch le sak wíiniko'ob way t-lu'ume'ex Yucalpetena', ti' u ja'abil 1519, tu púutubao'ob yéetel u barco'ob tak tu jáal u k'áak' náabil yucalpeten, tuméen

leti'o'obe' tanxelil lu'umil u taalo'ob, ka j-k'ucho'obe' tu taaso'ob ts'oono'ob, tsíimino'ob, wakaxo'ob yéetel u láak' ba'alo'ob. Le sak wíinico'obo' jach tu yóotsilkunto'ob máak, tuméen jach péech'tanto'ob le k-ch'i'ibale'exo', ku ts'o'okole' tu taaso'ob to'on k'aak'as k'oja'anilo'ob. Bey le túuno', le ba'alche'o'ob tu taaso'obo', je'ex le tsíimin yéetel wakaxo', meyajnajo'ob u ti'a'al kuuch yéetel u púutikubaj máak ti' naachilo'ob.

Bejlae', yaan ya'ab u ba'alilo'ob u ti'a'al u ti'a'al u t'aanikubaj wíinik je'ex: mukul julbil u'uybil t'aan = teléfono, telégrafo, túuxtaj ts'íibil ju'uns, ke'ex yaan lelo'oba' layli' ts'aka'antak le k'uben t'aano'obo', yaan u láak' je'el bix u páajtal u t'aanikubaj máake', leti' le ts'a t'aano'ob ti' radio yéetel le e'esani'obo' je'ex: avisos, recados, carteles, semáforos yéetel u láak'o'ob, tuméen lelo'oba' yaan ba'ax ku ya'aliko'ob ti' wíinik le ba'ax k'a'anan u méentiko'. U ti'a'al xan u púutikubaj wíinike', bej'lae'yaan ya'ab kach ba'alo'ob je'ex: x-t'inch'ak balak' ook, x-kiis buuts'o'ob je'ex: moto, buus, camión, avión, wakax k'áak'o'ob yéetel u láak'o'ob.

Nojoch ts'íib ju'un

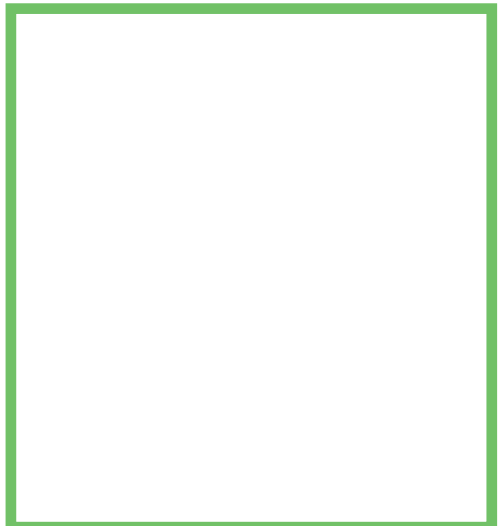
Uti'a'al u beeta'al junp'éel nojoch ts'íib ju'une', k'a'abet u bisik jejeláas ba'alo'ob ichil, u ti'a'al ka jook'ok tu beel yéetel u ti'a'al xan ka na'ata'ak le ba'ax taak a ts'aik ojeltbilo'. U ti'a'al u beeta'ale' ku ts'íibta'al: u yaal k'aaba', u yoochel le ba'ax taak a ts'aik na'atbilo', u ts'íibil le t'aan a k'áat a wa'al ti' wíiniko', u wináalil, u k'iinil yéetel u ja'abil ikil u yúuchul, le ba'ax ku ya'ala'alo', tu'ux k'a'anan u bin máak u yil le ba'ax ku ya'ala'alo' V

Íl a wil le nojoch ts'íib ju'una', ku ts'o'okole' ka núukik le k'áat chi'o'oboi, le ken ts'o'okoke', ka beetik junp'éel nojoch ts'íib ju'un.

- ¿Ba'ax u k'áat le nojoch ts'íib ju'uno'? _____

- ¿Ba'ax u k'áat ya'al le nojoch ts'íib ju'un ta beetaio'? _____

Éesanilo'ob

Wíinike' ma' chéen yéetel u t'aan je'el u páajtal u t'aanikubaj wa u ts'aik ojeltbil u láak' ba'alo'ob ti' u yéet wíinikili', ts'o'ok a wilik junp'éel bixi', leti' le nojoch ts'íib ju'uno', bey je'ex lela' yaan xan u láak' e'esani'lo'ob ku ya'aliko'ob to'on ba'ax u beeta'al.

Li a wil le e'esani'lo'oba', ku ts'o'okole' ka ts'íibtik le ku binejtiko', le kan ts'o'okoke' ka bonik junp'éel e'esani'.

Le e'esani'la' t'aan u ya'alike' ma' u je'elsa'al x-kiis buuts' tu'ux yaan, tuméen ku taal le j-p'óok k'éewelo'obo', ku ch'uya'al bisbil.

Lela' junp'éel e'esani' yaan ti' le noj kaajo'obo', u meyaje' leti' u ye'esik ti' le maako'obo' bix k'a'anan u máano'ob yéetel u x-kiis buuts'o'ob te' ichil le noj kaajo'.

Bix kilik úuchik u k'uchuj le sak wíiniko'obo'

Le sak wíiniko'obo' ka j-k'ucho'ob way tu lu'mil le maayao'oba', jach tu loobilto'ob le k-ch'i'ibale'exo'. Pa'atik in tsikbaltix te'ex u ti'a'al ka wu'uye'ex ba'ax u séen méentmajo'ob to'on: tu láakal u yutsil k-lu'ume'exe' tu laj tselo'ob to'on, ku ts'o'okole' tu méento'ob k-meyajtik ti'o'ob u ti'a'al ka ayik'alchajako'ob. Tu laj tóoko'ob k-úuchben áanalte'o'ob yéetel k-uuchben k'uyeno'ob. Tu méento'ob k-bo'otike'ex okja' yéetel ts'o'okolbeel ti' le yuum k'iino'ob ka'acho'.

Tu láakal le ba'alo'ob beya' leti' jach náak' ti' le maayao'obo', ka yaanchaj u wa'atalo'ob ba'atel tu yóok'lal le ts'uulo'obo', tu ja'abil 1761 yéetel 1847. Le ba'atelo'oba' ti' chúunsa'ab tu kaajilo'ob Kiste'il yéetel Tihosuco, k-yuum Jacinto Canek yéetel Cecilio Chi' jo'olpóopte.

Núuk le chowak k'áat chi'o'oba.

- ¿Ba'ax o'lal líik' le maayao'ob ba'atelo'? _____
_____
_____
- • ¿Ba'ax k'iin ka j-úuch le ba'atelo'obo'? _____
_____
- • • ¿Máax'ob jo'olpóot le ba'atelo'? _____
_____

Báaxal k'éel ichil yéetel éets'il.

Mejen paalalo'obe' jach uts tu t'aano'ob u báaxalo'ob k'éel ichij wa éets'ij, tuméen ku beeta'al u che'ejo'ob, yaan xane' ku beeta'al u Yook'olo'b.

Jach il a wil tu beel le ts'a joobo'ono'oba', ku ts'o'okole' ka ts'íbtik bix a wiliko'ob, le ken ts'o'okoke' ka bonik ka'ap'éel icho'ob, ku ts'o'okole' ka ts'íbtik bix a wiliko'ob, le beet tu nu' ukul a bon.

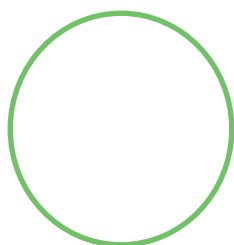
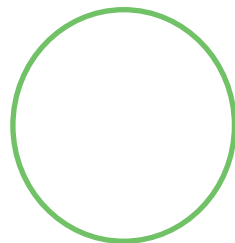
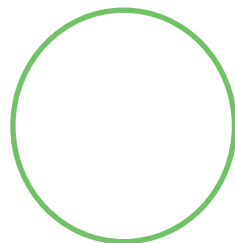

U paak'alilo'ob ti' México ts'ab k'aóoltbil way yóok'ol kabe'

Le paak'alo'oba: ixí'im, bu'ul, iik, p'aak, k'úum, chaay, kij, cacao yéetel u láak' paak'alo'obe', sîjnalob way tu lu'umil Méxicoe'. Lelo'oba' ku meyajta'alo'ob u ti'a'al u tsentikubaj wîinik, yaan u ti'a'al u paklan k'exo'obi' yéetel u ti'a'al u ts'akikubao'obi'. Wîinike' tu kanaj xan u pak' xiwo'ob u ti'a'al u tsentiko'ob u yaalak'o'ob, yéetel jujunp'îitil xan ka tu k'aóolto'ob u láak' paak'alo'ob. Le ka'aj k'uch sak wîiniko'ob way t-lu'ume'exa' ma' u k'aóolo'ob ka'ach le paak'alo'obo', tuméen tu'ux u taalo'obe' yaanal paak'alo'ob ku meyajtiko'ob.

Beet le ba'ax ku k'áata'al techo'.

- ¿Ba'ax paak'alilo'ob sîjnalob way tu lu'umil Méxicoe? _____
_____
- ¿Ba'axten le sak wîiniko'obo', ma' u k'aóol ka'ach le paak'alo'obo'? _____
_____
- ¿Makamáak ti' le paak'alo'ob ma' a k'aóolo'?
- ¿K'áat ti' a j-ka'ansaj u láak' paak'alo'ob u yojel sîjnalob waye'? _____
_____

U kúuchil u cha'anil miatsil

U ti'a'al a beetik u cha'anil miatse' k'a'ana'an: u kúuchil, u nook'il, máaxo'ob kun jóok'ol ti' le cha'anilo', k'a'anan xan u ts'íib ju'unil, u ti'a'al u yojeltiko'ob ba'ax ken u méento'ob wa u ya'alo'ob.

Xooke'ex le ts'íiba', ku ts'o'okole' ka tsikbaltike'ex yéetel a j-ka'ansaje'ex, le ma' na'atike'exe' k'áate'ex ti' le a j-ka'ansaje'exo'.

- Le j-sak wíiniko'obo' ka'aj k'ucho'ob tu lu'umil Méxicoe', yeetel baiatel, u ti'a'al u ts'aikto'on u miatsil, tu'ux tu xa'ak'tubao'ob yéetel le wi'it'o'obo'. Lelo' tu taasaj ba'atel, óotsilil yéetel k'i'ik'.
- Le wi'it' wOniko'obo', samat booxo'ob, ma' séen ka'analtako'obi', u nook'o'obe' kom eex, u k'aaxnak'e' jun xóot' táab, chowak u tso'otse' u jo'ol, ku ts'aiko'ob x-táabil xanab, ku ts'aiko'ob k'uk'umel ch'íich' tu jo'olo'ob. Lelo'oba' u ti'a'al u ba'atelo'obe' yaan ti'o'ob, ts'op che', máaskab, báat, yuntun yéetel u laak'o'ob. U t'aano'obe' masewáal t'aan. U yuumbilo'obe' le tuunicho'obo'.
- Le sak wíiniko'obo', k'ank'an yeetel mu'uch u tso'otse' u jo'olo'ob, ka'analtako'ob, ya'ax icho'ob, jejeláas u nook'o'ob, me'ex wíiniko'ob yéetel ba'atelnajo'ob yéetel u ts'íin bek'ech máaskabo'ob, u chimalo'ob, u tsíimino'ob yéetel u láak' ba'alo'ob. Tu taaso'ob u t'aano'ob leti' le kastilan t'aano'. U yuumbilo'obe' leti'e' tu p'ato'ob to'on tak le bejlao'.

Bey ts'o'ok a xookike'ex le xooka', túukulte'ex bix je'el u páajtal a beetike'ex u cha'anil miatsil tu naajil a xooke'ex, ku ts'o'okole' ka bonik tu nu'ukul a bone', bix a túukultik úuchik le ba'atelo'.

K-YUUM FELIPE CARRILLO PUERTO

K-Yuum Felipe Carrillo Puerto ti' sîij tu noj kaajil Motul, tu waxak k'iinil ti' u wináalil noviembre, tu ja'abil 1874. Lela' jach tu yaakunsaj u meyjilo'ob k'áax.

"Le ya'ax icho" ; je'ex bix pata'anil u k'aaba' le ka'acho', juntúul nojoch máak jach yaakunsa'an, tuméen jach ya'ab meyaj beetmal way tu lu'umil Mayabt'aane', u ti'a'al u ts'aik ma'alo'ob kuxtal ti' le óotsil meyjilo'obo'.

Le meyjilo'ob jach tu yaabiltaj "ya'ax icho" ; leti' le maayao'ob ku meyajtiko'ob kij ka'ach ti' le ts'uulo'ob te tu kajtalilo'obo', tuméen leti' jóok'so'ob tu táan sásasil u ti'a'al ka xu'uluk u yóotsilkunsalo'ob.

In ka'aj in ts'îibte'ex jun xóot' jats'uts t'aan tu ya'alaj k-yuum Felipe Carrillo Puerto ich maaya ti' u kajnáalilo'ob Mayabt'aan, le ka'aj tu k'amaj u nojoch jala'achil ti' Yucatane', tu yáax junp'éel u k'iinil ti' febrero ti' u ja'abil 1922. Le t'aano' ku ya'alik beya':

In wéet xiibile'ex, bejlae' jump'éel nojoch k'iin u ti'a'al tu láakal le meyjilo'obo', tuméen k'uch u k'iinil u yúuchul junp'éel ti' le u nojoch túukulo'obo' ti' le Partido Socialista ti' Suresteo'.

Talja'ano'on waye' u ti'a'al k-k'iinbesike'ex u xu'ulull le ba'ax yóok'lal k-ba'atelo', tu yóok'lal tu láakal ba'ax ba'atelnajo'on úuchij. Le beetik k'a'abet k-u'uyik nojochchaja'an k-puksi'ik'al yéetel séenkech ki'imak óolil, tuméen bejlae' ku ts'o'okol u jaaj t'aanil le Partido Socialista ti' Suresteo', yéetel u káajbal junp'éel u k'iinil meyaj, tuméen bejlae' je'el u páajtaj k-káajsik u méenchajal tu láakal le ba'ax ma' táan u cha'abal k-beetik ka'ach tuméen en le máako'ob p'ekmajilo'ono'.

In wéet xiibile'ex, ts'o'ok u k'uchul u k'iinil ye'esa'al ti' le ts'uulo'obo'; k-olej k-beet le ba'alo'obo'; to'on beetik tu láakal, ma' leti'o'obi'. K'a'abet k-a'alik ti' leti'o'obe', wa ma' t-óokilale', ma' tu páajtal u yaantal le u nojochil u k'unaj tu noj kaajil Jo'o', le u jats'uts k'iíwikilo'obo' yéetel le wakax k'áak'o'obo'. Mixba'al uts ku yaantal ti' wíinik wa ma' yook'lal u meyaj. K'a'abet k-a'alik ti' tu láakal, ti' le taak'in k-náajaltiko', to'one' k-ojete' meyaj yaanchaj táanil ti' taak'in, tuméen taak'ine' u yaal meyaj... Ya'ab ba'ax yaan tu taan Gobierno, k'a'abet u yila'al u beeta'al tu láakal. Yaan k-beetik bejo'ob, yaan k-beetik u naajil xooko'ob k'a'abettak u ti'a'al u ka'ansa'al le mejen paalalo'obo', tu láakal le ba'ala' u ti'a'al a kanike'ex xan le kastilan t'aano', u ti'a'al u páajtal a tokikabae'ex. Yaan k-pak'ik tu láakal u k'áaxil Yucatán. Yaan k-pak'ik kij... Le lu'uma' a ti'a'ale'ex, a ti'a'ale'ex tuméen way síijnáale'exe'. K'a'abet xan a k'aóoltike'ex le Constitución Política ti' República yéetel u ti'a'al k-Estado, u ti'a'al u páajtal a k'áatike'ex ti' le máako'ob máaxo'ob ts'ame'ex gobernaro', ka meyajnako'ob tu beel...

Francisco

Núuk le k'áat chi'o'oba!

• ¿Tu'ux síj yuum Felipe Carrillo Puerto?

• • ¿Ba'ax k'iin ka síjil?

• • • ¿Máaxo'ob jach tu yaakumsaj?

• • • • ¿Ba'axten pa'at ya'ax ich ti'?

- ¿Ba'axten jach ku k'a'ajsa'al way Yucatane'?

Ts'íibt junp'éel jats'uts túukul ti' u kuxtal yuum
Felipe Carrillo Puerto.

U máan k'iin yóok'ol kab

bejlae' paal

sáamale' tankelem

ka'abeje' ch'ija'an

Le óoxp'éel xóoxot' t'aano'oba', leti'o'ob éesik to'on
ba'ax k'iin ku yúuchul ba'alo'ob:

táan , **t-** , yéetel **bíin**

- Táan in bisik okja' le paala'.
- • Táan in bisik okja' a wíits'in.
- • • Táan in bisik okja' u yáabil.
  - Tin bisaj okja' in paalal.
  - • Ta bisaj okja' a paalal.
  - • • Tu bisaj okja' a paalal.
- Bíin in bisik okja' in paalal.
- • Bíin a bisik okja' a paalal.
- • • Bíin u bisik okja' u paalal.

Ts'íibt u láak' chowak t'aano'ob je'ex lelo'oba'

Okja'

Tu láakal paale' le kan síijike' ku ts'abalo'ob okja', tuméen le úuchben máako'obo', ku ya'aliko'obe' wa juntúul paal mal' tu ts'abal okjae', le kan kíimike' u pixane' ku bin k'áak', le o'lale' tu láakal mejen paalal ku ts'abal okja' u ti'a'al u bino'ob ka'an.

Yéetel le óoxp'éel xóoxot' t'aano'ob: taan t-
yéetel bîin ts'o'ok a wiliko'obo', a ka'aj a meyajt xóoxot' t'aano'ob ku ya'aliko'ob ba'ax ku yúuchul wa ku méenta'al ichil le chowak t'aano'obo', je'ex lelo'oba': bis, janal yéetel meyaj. ku ts'o'okole' ka bonik u yoochel junp' éel le ba'alo'ob ku yúuchulo'.

- Juane' táan u bisa'al okja'.
- • Juane' t-bisa'aj okja'.
- • • Juane' bîin bisa'ak okja'.

- X-Maruche' taan u janal.

••

•••

- J-piile' _____

- • To'one' t-meyajtaj u kool yuum j-sseb.

• • • _____

• _____

• • _____

• • • _____

K-yuumo'ob ba'atelnajo'ob

K-yuum Felipe Carrillo Puertoe', ma' máasewal u ch'i'ibali', ba'axe' tu yáantaj máasewal wíinik. Je'ex leti'e' yáanchaj u láak' utsil wíiniko'ob tu h'ajo'ob u k'íik'el yóok'lal óotsilo'ob, tak bejla'a u k'a'ajsa'al u k'aaba'o'obe', tuméen u kaajnáalilo'ob Mayabe': Cecilio Chi, Manuel Antonio ay, Jacinto Pat, Jacinto Canek yéetel u láak'o'obe' tu ts'ajo'ob u kuxtalo'ob u ti'a'al ka xu'uluk paalitsil.

Le k-ch'i'ibalo'obo' líik'o'ob ba'atel tu ja'abil 1847 u ti'a'al ka jáawak u yóotsilkunta'al le maaya t'aano'obo' tuméen le ts'uulo'obo'.

Núuk le chowak k'áat chi'o'oba'.

- ¿Máaxo'ob ba'atelnajo'ob? _____
_____
- • ¿Bá'ax o'lal ba'atelnajo'ob? _____
_____
- • • ¿Ba'ax ja'abil ka ba'ate'elnajo'ob? _____
_____
- • • • ¿Tu'ux úuch le ba'atelo'?
- ¿Máax ma' máasewal u ch'i'ibali'? _____
_____

J-kalano'ob ti' kúuchilo'ob Aluxo'ob

Aluxo'obe' u j-kalanilo'ob kool.
Wa yaan máax u k'áat okol
ti' junp'éel koole', u aluxile',
leti' xóobtik, ts'o'okole' ku
tónch'intik ti'o'lal ma' u
yokol te ichil le koolo'.
Le bey túuno', le j-ookol
ken u yu'ub u wéejel u tuunchil
ikil u tónch'inta'ale', ku púuts'ul.

Núuk le chowak k'áat chi'o'oba'!

- ¿Ba'ax le majen aluxo'obo'?

- ¿Ba'ax u biilal le aluxo'obo'?

- ¿Yaan wa u aluxil u kool a yuum?

-

Ts'íibt chowak t'aano'ob tu'ux ka meyajt tu ka'atéen
[táan], [t-] yéetel [bīn]; yéetel le xóot' t'aano'ob ku
ya'aliko'ob ba'ax ku beeta'al ichil xooka'.

- Le aluxo'táan u kalantik kool.

-

-

-

-

-

-

U chíikolilo'ob wíinkiliso'ob

U ko'olelil Mayab

U ko'olelilo'ob Mayabe' ku búukintiko'ob íipil, leti'o'ob chuyik wa ku maniko'ob. Ti' u wíinkiliso'obe' ku chikpajal chíikolo'ob je'ex u yoochel ba'alche'o'ob, k'áaxo'ob, loolo'ob, nikte'o'ob', yaan xan je'ex u yoochel le tsab kaono'. Ikil chuya'anilo'obe' yaan chaki', k'ank'an, ya'ax, ch'oj, wa le bix ku síijil tu túukulo'ob u beetiko'obe'.

Núuk le chowak k'áat chí'o'oba'.

- ¿Bix u k'aaba' u nook' u ko'olelil Mayab?

- • ¿Ba'ax chíikolilo'ob ku chikpajal ti' u chuuyilo'ob?

- • • ¿Ba'ax chuuyilo'ob a k'aóol ti' íipilo'ob?

Ts'íibt junp'éel jats'uts túukul ti'o'lal íipilo'ob.

U TSIKBALILO'OB IN KAAJAL

Bix úuchik u kaxta'al Sana Cruz

Conkale' junp'éel jats'uts' kaaj ku p'aatal xaman, ma' séen náach ti Jo'i'.

Bejlae' chéen le nojoch máako'ob ku t'aaniko'ob maaya t'aano' yéetel xan chéen le nojoch máako'ob ku búukintiko'ob u sak nook'o'obo', bey xan le xuunano'obo' ku ts'aiko'ob u jats'uts wíipilo'ob.

Bey ts'o'ok a wojeltike'ex tu'ux ku p'áatal le kaajala', in ka'aj in tsikbalt ti' te'ex bix úuchik u kaxta'al Santa Cruz te le ich kaaja', tu ja'abil 1930.

Ku tsikbaltik le úuchben máako'obo', le úuch ka'acho' ya'ab máako'ob ku bino'ob ts'oon, yaan túun juntúul nojoch maake' jach uts, chéen b'ale' mina'an u paalal, juntiich' u bin xan j-ts'oon yéetel le j-ts'oono'obo'. Juntéen ka j-k'ucho'ob ti' le k'áaxo', le máaka' jo'op' u máan u yich u kaxtik jujuntúul ba'alche'o'ob u ts'onej, táan u máan yich tu láakal tu'uxe', Chéen ka páakatnaj ka'anale' ka tu yilaj junp'éel sásasil ichil u k'ab junkúul che', ka tu ya'alaj ti'

le u yéet j-ts'oono'obo', ka tu ye'esaj ti'o'obe' le sáasilo' u ti'a'al ka u yilo'ob.

Le sáasile' tu yilaj kantéen u téenel, ka j-bin tu jun ichil le k'áaxo', ka tu ya'alaj beya'; jach in ka'aj na'akal ti' le che'a' u ti'a'al ka in wil ba'ax le ba'al ku séen lembalo'; ti' le ka'analo' ka tu yilaj juntúul Yuum Cruz, ka j-ja'ak' u yóol, ka jaw u sajakile' ka tu ch'akaj yéetel ka tu bisaj tu naajil. Ka j-k'uche' ka tu ya'alaj ti' u yatan bix úuchik u taasik, ka tu pejkuntaj yóok'ol le mayak che'o' ka tu t'abaj junts'iit kib ti', tuméen ku ya'alike' yaan u milagro, ka tu bisaj u ti'a'al ka kikit'aanta'ak tuméen yuumk'iin. Tu ja'abil 1935, k'e'ex u k'aaba' Santa Cruz tuméen u yuumil; ka ts'ab ti' beya': "Yuum Noj Poder ti' k'uj", je'ex k'aóolta'an tak bejlae'.

U noj k'iin ikil u k'iinbesa'ale' 3 ti' mayo; kanp'éel k'iin u cha'anil, tu láakal le táanxelil kaajo'obo' ku taalo'ob u ti'a'al le cha'anila'.

Ku beeta'al u janlil, u pay wakaxil yéetel u yok'otil.

Teresa

Núuk le k'áat chi'o'oba!

- ¿Bix úuchik u kaxta'al Santa Cruz?

- ¿Ba'ax k'iin ku k'iinbesa'al u k'iin u k'aaba' Santa Cruz?

¿Bix u beeta'al?

- ¿Uts ta wich le xooka', a'al ba'axten?

- ¿Ba'ax tsikbalil a wojel ti' a kaajal?

Ts'a túukulo'ob

Le ts'a túukulo'ob ku ya'ala'al ti' máako' yóok'lal u túukul tu yóok'lal, tuméen tu láakal túukule' ku taasik junp'éel ma'alo'ob peksilil.

U chan tsikbal X-Maas yéetel X-Mila'a:

X-Maas: Yan k'iine X-Milla, yaan wíinik k'aas u t'aan tu paach ti' je'el máaxake'.

X-Miila: Bey i'istak X-Maas, ku ts'o'okole' ma' tu yilik bix u nej wa chowak u ti'a'ali'.

X-Maas: Le beetik tu láakal le ts'a túukulo'oba', ku taasik

junp'éel ma'alo'ob túukul, tak bejlae' yáab máak a'alik le ts'a túukulo'oba'.

Ts'íibt ba'ax u k'áat ya'al le ts'a túukulo'oba'.

- Le máax yaan u neeje' u kopej. _____
- • A'alten yéetel máax ka máan ka in wa'altech máaxech. _____
- • • Le máax ku máan ich kabe' ku páak'al ti'. _____

Ts'íibt tu nu'ukul a ts'íibe' junp'éel ts'a túukul, ku ts'o'okole' ka xookik ti' a wéef j-xooko'ob u ti'a'al ka u ya'alo'b ba'ax U káat Ya'ale'.

T'alkab t'aan yéetel pa'jo'ol tsikbal

J-Seeb.- jo'oljeake' J-Chumin binen xook, le j-ka'ansajo' tu p'ataj to'on meyaj k-Beete, je a wa'alik ti' J -Pille' ka'akate' k-much'ikbae'ex uti'a'al u pa'jo'olil tsikbal yéetel u t'alkab t'aanil.

J-Chumin.-Ma'alo'ob túun j-Seeb, je'el in wa'alik ti' J-Piile' u ti'a'al ka k-il bix ko'on beet le meyaj k'a'abet u k'u'ubul ti' j-ka'ansajo'.

J-Seeb.-Le bey ts'o'ok k-much'ikbae'exo', J-Piil, le ka'ansajo' tu ya'alaj to'one' le u pa'jo'olil tsikbalo', leti' le paklan tsikbal ku yúuchul yóok'lal ti' meyaj'obo', tu ya'alaj xane' J-Chumin; le t'alk'ab ta'aano', u ti'a'al u tso'olol ba'alo'ob ma' j-na'ata'ab wa a'ala'ab te ichil le pa'jo'olil tsikbalo'.

Núuk le k'áat chi'o'oba'.

- ¿Ba'ax ka na'atik yóok'lal t'alkab t'aan? _____
- • ¿Ba'ax u k'áat ya'al pa'jo'olil tsikbal? _____

Much'abae'exe' u ti'a'al ka beete'ex u much'utsil tsikbalil u pa'jo'olil tsikbal ti' junp'éel meyaj, ku ts'o'o:kole' u t'alkab t'aanil le meyaj'.

In kaajal tu ba'atelil 1810

Tak tu ja'abil 1810, le kaajo'ob ku p'áatalo'ob tu xaman maayabt'aano', chéen kij ku meyajtiko'ob. U yuumil le noj kajtalilo'obo' ya'ab lu'um u ch'a'amo'ob ka'ach ti' le maayao'obo', ku ts'o'okole' ti' ku meyajobi, ti' ku meyajtiko'ob xot kij, ts'ap kij yéetel ku púuta'al tak tu'ux le ku jo'ochalo'.

Ka'ache' ma' u pajtal u k'uxintik wa a núukik u t'aan a ts'uulil, tuméen ku túuxtik jats'bil wa ku so'okintik máak, wa mae' ku yóoksik yóok'ol meyaj. Bey xan wa ka púuh'uk ti'o'ob, yaan u kaxtal u ti'a'al suutbilo'ob tu yiknalo'ob, ku ts'o'okole' ku lamik tu so'oy máak ka'ap'éel k'iin x-ma' janliil. Bey u kuxtalo'ob tak ka j-wak' u ba'atelil 1810, jo'olpóopta'an tuméen yuum Miguel Hidalgo y Costilla u ti'a'al ka xu'uluk u paalitsilta'alo'ob. Bey áantabiko'ob xan tuméen yuum Salvador Alvarado ka j-k'uch way tu lu'umil Mayabe', laj jalk'abta'abo'ob u ti'a'al ka xi'iko'ob meyaj je'el tu'ux u k'áato'obe' yéetel ka súnako'ob tu lu'umo'ob.

Le kan ts'o'okok a xookik le xooka', much'abae'ex o'óoxtúulil wa kankantúulil u ti'a'al ka beete'ex u much' utsil tsikbal le xooka', tu'ux yaan a méentike'ex u pa'jo'olil tsikbal yéetel u t'alkab t'aanil, ku ts'o'okole' ka núukik le káat chiooba

• ¿Bix le kuxtal te noj kajtalilo'ob ka'acho'?

• • ¿Máax u k'aaba' le máako'ob áant óotsilo'obo'?

• • • ¿A k'aóol wa junp'éel úuchben noj kajtalil, tsikbaltej?

Paax yéetel óok'ot

Úuch ka'achile' le noj cha'anil ku beeta'al tin kaajalo' ku jats'utstal. Le cha'ano' ku beeta'al ti' Santa Cruz, ku xantal kanp'éel k'iin, ku yaantal u x-poposta'anil, óok'ostaj pool yéetel ramada. Le j-paaxo'obo' ku taalo'ob ti' wakax k'áak', tuméen ka'ache' ma'ach u k'uchul x-kisbuuts'i'.

Tu láakal le u kaajnáalilo'obo', ku jóok'olo'ob cha'an yéetel óok'ot. U ko'olelilo'obe' ku búukintiko'ob u terno wa u yíipilo'ob. U xiibilo'obe' ku ts'aiko'ob u sak nook'o'ob yéetel u xanab k'éewelo'ob, u ti'a'al ka jóok'oko'ob u xanabcha'ato'ob le x-poposta'anilo'.

Núuk le k'áat chi'o'oba'.

- ¿Bix u k'aaba' a kaajal? _____
  - • ¿Ba'ax k'iin ikil u beeta'al u cha'anil a kaajal?
_____
  - • • ¿Ba'ax o'lal ku beeta'al le cha'an ta kaajalo'?
_____
  - • • • ¿Ba'axten bey u nook'o'ob le máako'ob ku yóok'ostiko'ob poposta'anilo? _____
  - Bon ti' junwáal ju'une' ¿bix u yúuchul le óok'ostaj poolo'?
- _____

U kan ti'its ka'an

Ku tsikbaltiko'ob le nukuch máako'obo', tu láakal máake' k'a'abet u yojeltik tu'ux ku p'áatal u kan ti'its ka'an, le beyo' le kan xi'ik k'áaxe' ma' u sa'atal.

Le kanp'éel ti'its ka'ano': xaman, noojoi, lak'in yéetel Chik'in, kanp'éel xan u boonilo'ob, jujunp'éel ti' u ti'its ka'anil, Xamane' chak, Noojole' k'ank'an, Lak'ine' Sak yéetel chik'ine' boox. Bey xan kantúul u yuum balamilo'ob ku kalantiko'ob le wey yóok'ol kaba'.

Le iik'o'ob ku taalo'ob xaman yéetel chik'ine' k'aaso'ob, tuméen ku taasiko'ob ya'ab k'oja'anil yéetel kîimil ti' nojoch máako'ob yéetel mejen paalalo'ob. Le sak iik'o'ob wa utsul iik'o'obo' ku taalo'ob lak'in yéetel noojol lak'in, ma' tu loobiltik máak.

Jarat ts'íibt wa jaaj le chowak t'aano'oba'.

- Le kan ti'its ka'ano' kanp'éel ma' jaaj
- • U bonil xomane' boox ma' jaaj
- • • Le yuum balamo'obo' kantúulo'ob ma' jaaj
- • • • Le sak iik'o'obo' lak'in u taalo'ob ma' jaaj
- Le k'ak'as iik'o'obo', xaman yéetel chik'in u taalo'ob. ma' jaaj

U JELPAJAL U KUXTAL U WÍINIK

Ka'ach &uche' ku ya'alik to'on k-chiiche': "aay paale'ex ts'ae'exten u na'ajil le klaak'o' yóok'laj ma' u tu'upul". To'one' k-téetik u jach polokil le si'o' k-s'aik k'áak', le ken t'a'abak tu beele' yéetel u chéen jóok'ol u chúukile' k-mukik yéetel u ta'anil, le beyo', le ken sáasak tu láak' k'iine' layli' t'aba'ane'.

Bejlae' in chiiche' u mechail u estufa ku t'abik.

Ku ya'alik xan to'on ka'ach in chiiche': "ts'o'ok u yáak'abtal paale'ex, t'abe'ex le chan tsuubo', wa ma'e' yaan xan kib t'abe'ex... je'el makamáake'.

To'one' k-u'uyik le beyo' k-t'abik le chan tsuubo', tuméen lelo' ku máan áak'ab t'aba'an.

Bejlae' le kan áak'abchajake', to'one' k-jáan t'abik le léelem sáasilo'ob yaan t-naajilo'.

Oknaj k'iine' ku ya'alik' xan to'on in chiiche': "táan u yáak'abtal paale'ex, ts'o'ok wa a tsaikeex a k'u'ume'ex

k'áak', wa ma'e' ts'ae'ex tuméen sáamale' yaan u
k'a'abettal juuch u fi'a'al u pak'achta'al u waajil u yo'och
le j-meyajo'obo'.

To'one' k-u'uyik le beyo' k-ts'aik k-k'u'um, yéetel ma' k-chaik
u jáabal le k'áak' chéen beyo', yéetel le meyajjo'obo', kan
suunako'ob ti' ich koole' k'iinaj waaj ken u janto'ob.

Bejlae' le kan sáasake' to'one' k-jáan toj táantik u beel u
naajil tu'ux beeta'al le u waajil ixi'im u ti'al konbilo', tuméen
u ka'aj úuchul uk'uj wa janal.

Ku ya'alik to'on xan ka'ach in chiiche': "aay paale'ex ts'o'ok
u xu'upul to'on nal, sáamale' mina'an u ti'al k'u'umtbili', mix
u ti'al le aalak'o'obo'.

To'one le kan k-uiuy beyo', ma' pîik'ik ts'o'ok k-k'uchuj ich
kooli', u ti'a'al k-joochik u k'u'um k-chiich.

Bejlae' le kan éek'saméenchajake' táan k-kaxtik u beel
tienda, u ti'a'al k-manik ixi'im u k'u'umt k-chiich, kex laab...

Valerio

Núuk le k'áat chi'o'oba!

- ¿Ba'ax tu ya'alaj k-chiiche'?

- • ¿Ba'ax tu beeto'ob ka chéen jóok' u chúukil le si'o'?

- • • ¿Máax ku chéen t'abik u mechail u estufa, bejlae'?

- • • • Ts'íibt te'ela ba'ax ts'o'ok u jelpajaj ti' u kuxtalil ta wotoch wa ichil a láak'tsilo'ob.

Na'ato'ob

Le kaajalo'ob ti' k-lu'umila', u kajnáalilo'obe'
suuka'an u much'ikubao'ob ich láak'tsililo'ob u ti'al
u chan naisik u yóolo'ob yéetel tsikbalo'ob, je'el bix
úuchben tsikbalo'ob wa ba'ax ku yúuchul ti'ob. Le
ken chokochajak u tsikbalo'obe', ku takbesiko'ob
xan na'ato'obi', u ti'al u chan tóop'siko'ob wa
u túukulo'ob.

Xook le na'ato'oba', ku ts'o'okole' ka tsikbatik
yéetel a wéet xookile' ba'ax u k'áat ya'ale'.

Wa jach na'atl na'ateche', na'atej.
yáax k'iin u xuul
áak'ab
ja'aja'lil u chuum.
k'iin.

Na'atech,
na'aj ku máan
wi'ij ku máan

(ɔwɔɔɔ)

(k'áan)

Le kan ts'o'ok a tsikbatik yéetel a wéet xooke', ka
ts'íibtik k'a'ap'éel na'ato'ob, ku ts'o'okole' ka
wa'alik ti' a weet xook u ti'a'al ka u na'atej.

K'uben t'aan

Lepán, Yuc. 8 ti' mayo ti' 1994.

X-Maruch:

Kiik, túuxten le xokbil
chuuy tin k' ubentaj teche',
wa ts'o'ok a ts'o'oksik,
yóok'sal in síik ti' k-chiich.

To'one'toj óol aniko'on.

A wíits'in

X-Kloot.

Le k'uben t'aano' u
séeba'anil u ts'abal
ojeltbil ba'axo'ob ku
yúuchil ichil láak'tsilil
wa ti' k-éet meyajil.

Yaan xan máake' ku
ya'alike' túuxtaj t'aan
wa chi' t'aan, lelo'oba'
layli' u ti'a'al u ya'ala'al
ba'ax k'a'anan u
méentik wa u yojeltik
máake'.

Bey ts'o'ok a wojeltik bix u ts'íibta'al junp'éel k'uben
t'aano', beet junp'éeli', ku ts'o'okole' ka núukik le
k'áat chi'o'obo'.

• ¿Ba'ax o'lal ta ts'íibtaj?

_____

• • ¿Ba'ax k'iin ka ta ts'íibtaj?

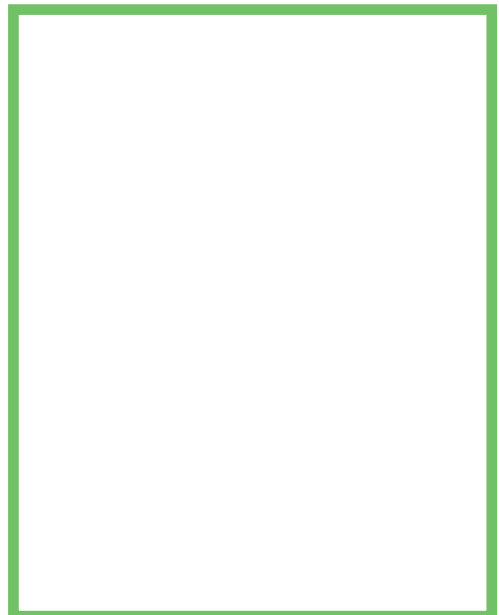
_____

• • • ¿Máax ti' ta túuxtaj?

_____

• • • • ¿Ba'ax le jach taak a
ts'aik ojeltbilo'? _____

_____

Jumuknankil

K-u'uyik ya'ala'ale' tu kaajil Saki'e' ti' chúunsa'ab le jumuknankilo'o, tu k'iinil 4 ti' junio ti' 1910.

Le jumuknankil chuunsa'ab Saki'o', úuchi yóok'lal tuméen tu láakal óotsil meyjil máake' náak u yóol ti' u ts'abal meyaj bey ba'alche'e' u ti'a'al le ayik'al sak wíiniko'obo', u yuumilo'ob le kajtalilo'obo'.

Ti le jumuknankilo' ya'abkach meyjil máak xu'ulsa'ab u kuxtal, ba'axe' tu ye'eso'ob xan u muuk'o'ob tu táan le sak wíiniko'obo'. Ba'axe' ma' p'áat chéen beyo', le meyjil máako'obo' tu t'i'it'ubao'ob, yaane' bin chéen k'áax u ti'al u kaxtik u kuxtal, u láak'o'obe' bino'ob tanxelil kaajilo'ob, je'el bix Chikindzonot, Tihosuco, Peto yéetel u láak' kaajo'ob.

Le kan ts'o'okok a beetik u xookilo', ka ts'íibtik bix úuchik u ba'atelil 1910 ta kaajal.

Tiich'o'ob

Le úuchen koolnáalo'obo', suuka'an le u ka'aj u káajse u meyajil u koole', ku ts'aik u yuk'ulil.

Ku ya'alik beya':

Bejlae' in ts'aik u sakabil in koole'. Le ken k'uchuk te lu'um ts'o'ok téetiko', ku méentik óoxp'éel ch'uyub yéetel aak', ku puk'ik le sakabo', ku ts'o'okole' ku payal chi'itik yuun k'uj, bey xan u yuumil k'áax, u ti'al u ts'abal ya'abkach uts yéetel ki'imak óolal ti', u ti'al u meyajtik u kool.

U meyajta'al le koolo' u ti'al u náachkunsa'al k'áak'as iik'o'ob yéetel u meyajil le k'áaxo', ka jóok'ok tu beel.

Ts'íibt te'ela bix u beeta'al junp'éel tiich' ta naajil wa bix u beeta'al tumeen a láak'tsilo'ob.

U yaaj óolalil ti' lu'um

K-u'uyik u tsikbalile', le u meyajil kijo', ts'o'ok bin u yóotsiltal, tuméen bejlae' ma'ach u jach meyajta'al. Tu láakal le plantelo'obo' ts'o'ok u k'áastal, le u paak'alil kijo' táan u kíimlajaj; tu láakal le ba'alo'ob ku yúuchul beya', ku yúuchul, tuméen ts'o'ok u lúubul u manil le kijo'. Codermexe' ma'ach u séen manik bejlae', tuméen ku meyajtik u sóoskilil le u boox yiits lu'umo'.

U láak' ba'ax beet xan u xu'ulul u meyajta'ale', leti' u jáawal u ts'abal le pay taak'in ti' j-koolkabo'.

Bejlae' táan bin u ka'ansa'alo'ob u meyajto'ob le L paak'alo'ob je'ex: nal, bu'ul, iik, k'úum, sávila, ch'ujuk pak'aalo'ob yéetel u láak' paak'alilo'ob, yook'lal ku meyajto'ob u ly'umo'ob tu'ux ku pak'iko'ob kij le ka'acho'. U ti'al bin u meyajto'obe', ku ts'abal ti'o'ob ,L bine' p'aaxo'ob, u ti'al u ch'e'enil yéetel ka yaanak ti'ob u nu'ukulil u jooyabo'ob.

Le beya', táan bin u yaantalo'ob u ti'al ka u kaxto'ob ba'al u janto'ob yéetel u láak'tsilo'ob.

Bon u yoochel ka'ap'éel ba'alo'ob, junp'éel ku béeta'al yéetel u sóoskilil kij yéetel u ka'ap'éele' beeta'an yéetel u sóoskilil boox yiits lu'um.

K-BISIKBAJ YÉETEL U LÁAK' KAAJ O'OB

K-bisikbaj

Úuchben máako'obe' jach ku bisikuba'o'ob ka'achi' je bix u yila'al tu meyajo'ob wa ti' ts'íibo'ob tu'ux ku ye'esal bix u much'ikuba'o'ob u ti'al u kaxtik u yo'ocho'ob, u ti'al meyaj bey xan u beetik u yotocho'ob. Ti' le k'iino'oba' to'one' k'a'abet k-bisikbaj yéetel tu láakal máak, tuméen wa uts k-bisikbae' mina'an k'uuxil yéetel ba'atel; k'a'abet u yaantal ki'imak óolal u ti'al u páajtal k-kuxtal ma'alob.

Le úuchben maayao'obo' mi tu túukulto'ob u yaantal ti'ob utsil kuxtal ichil u baatsililo'ob ti' u ch'ilankabil

Mayab. Le O'lal wale' tu much'ubao'ob u ti'al u menyajto'ob le nukuch pak'il naajo'ob yaano'ob te úuchben kaajo'ob je'ex: Chichen Itzá, Uxmal, Edzná, Tulum, Koba' yéetel le u láak'o'ob ts'aka'antak tak bejlao'.

Le úuchben kaajo'obo' u kúuchilo'ob tu'ux ku much'ikubao'ob ka'ach u k'áat óolto'ob ti' yuum cháak, ti' yuum iik' yéetel ti' u laak' yuum k'ujo'obe' ka ts'abak ti'o'ob utsil cháako'ob, iik'o'ob u ti'al ka u náajalto'ob u yich u paak'alo'ob u ti'al xan ka yaanak ti' tu láakal wíinik máalob kuxtal yéetel ki'imak óolal.

Carmen

Teche' máax yéetel ka bisikabaj.

- Tene' kin bisikinbaj:

yéetel _____

yéetel _____

yéetel _____

yéetel _____

- • Kux túun a yuumo'ob máax yéetel ku bisikubao'ob.
Letio'obe' ku bisikuba'o'ob yéetel _____

_____

_____

_____

K'áat chi'it ti' le nojoch yuumo'obo' bix úuchik u bisikubao'ob le úuchben maayao'obo', u ti'a'al ka u much'ubao'ob u meyajto'ob le meyaj ba'alo'obo' ti' le k-miatso'. Ts'íibt te'ela'.

_____

_____

_____

_____

_____

Noj k'aaba'o'ob yéetel u k'aaba' ba'alo'ob

Ku ya'ala'al noj k'aaba' ti' u k'aaba' máak, bey xan u k'aaba' kaajo'ob, u k'aaba' ba'alo'ob yéetel u k'aaba' ba'alcheo'obe' ma noj k'aaba'o'obi'. Yaan xan u jel k'aaba' ku ya'alale' patk'aaba'.

Xook le k'aaba'o'oba', ku ts'o'okole' ka ts'íibtik le xóoxot' f'aano'ob yaan ta x-ts'íiko', le tu'ux k'a'anan u ts'íibta'alo'.

Noj k'aaba'o'ob K'aaba'o'ob Patk'aaba'o'ob.	}	María	}	naaj	}	J-Ch'eel
	}	Pedro	}	janal	}	J-Boox
	}	Luis	}	xanab	}	J-Mulix
	}	Mérida	}	nook'	}	X-Chuli
	}	Becal	}	peek'	}	X-Ch'eela
	}	Chetumal	}	miis	}	X-Mosa

Ts'íibt u jeel k'aaba'o'ob.

Noj k'aaba'o'ob

K'aaba'o'ob

Patk'aaba'o'ob

X-k'alk'alak t'aano'ob

Ts'o'ok a ts'ik

u ts'ook u ts'aak

a ts'uul.

K'alk'alak t'aane' bey junp'éel báaxle', lela' u ti'al u kanik máak t'aano'ob jach chika'an u juumo'ob. Ich u kanbal paalalo'obe' yaan t'aano'ob ma'tech u jáan kanik bix u juumo'ob, u ti'al u kanike' ku beetal le báaxal táano'oba'.

Beet le ba'ax ku k'áatal techa', tu nu'ukul a ts'íb.

- K'áat ti' a láak'o'ob ku tsikbalto'ob tech junp'éel k'alk'alak t'aan.
- A'al le k'alk'alak t'aan ti' a wéet xookilo'obo'.
- Beet yéetel a wéet xookilo'ob junp'éel k'alk'alak t'aan.
- Bon u yoochel le ba'ax ka na'atik ti' le k'alk'alak t'aano'.

—Ts'íibt junp'éel k'alk'alak t'aan.

U láak' kaajo'ob

Tu noojol México ti' yaan u kaajilo'ob; Veracruz, Tabasco, Chiapas, Oaxaca, Yucatán, Campeche yéetel Quintana Roo. Ti' le u ts'ook óoxp'éela' ku t'aanal maaya. Lela' tsaya'an yéetel u t'aanilo'ob Chiapas yéetel Tabasco, tuméen jóok'o'ob ti junp'éel t'aan ku ya'alal jach maaya, le óolale' yaan t'aano'ob chika'antak wa ku t'aaniko'ob je'el bix k-t'aanik maayae'. Bey je'ex le maaya t'aana, yaan u láak' t'aano'ob way tu lu'umil Méxicoe' je'ex lelo'oba': Huichol, Tarahumara, Mayo, Purépecha yéetel u láakoob.

Ti' u yoochel u lu'umil Mexicoe', bon u kaajilo'ob tu'ux ku t'aanal maaya yéetel le u láak t'nnn-'b'.

Ba'alo'ob k-meyajtik, k-jantik yéetel k-k'exlantik

Kool

Junp'éel meyaj jach suuk u beeta'al tumeen maayao'obe', leti' le koolo', tu'ux ku páak'al ba'alo'ob u ti'al jantbil je'el bix: ixí'im, bu'ul, iib, k'úum, iis yéetel makal.

J-koolnáale' ken u jooch u koole' ku konik u yixi'im u ti'al u manik u nook', u xanab yéetel ba'alo'ob u ti'al u jantej, yaan k'iin xane' k'exbil u beetik yéetel máaxo'ob ku bisikubai.

Beet le ba'ax ku k'áata'al techo'.

- Xeene'ex xímbal ich kool yéetel a j-ka'ansaj.
- Beet u yoochel ba'axo'ob ta wilaj ich kool.
- K'áat ti' a yuum ku tsoltech bix u beeta'al kool.

Ts'íibtej.

-
- Ti' le xook ts'o'ok a beetiko', kaxt u k'aabá le ba'alo'ob ku meyajta'al ich koolo', ts'íibt te'ela'.

-
- Ti' le ba'alo'ob ku meyajta'alo'o', ba'axo'ob ku k'exlanta'al yéetel u la'ak' ba'alo'ob, ts'íibt te'ela'.
-

U nu'ukulo'ob ikil u yúuchul p'iis

LeLo'oba' u nu'ukulilo'ob tu'ux ku p'i'isil ba'alo'ob ka'ach úuchi, tak bejlae' layli' u meyajob'ob u ti'al yúuchul p'iise'.

K'áan: u ti'a'al u p'i'isil k'áax tu'ux ku beeta'al kool, u chowakile' 20 m.

Ts'áak: yaan u táan p'iisile' 400 m²

Muut: u ti'a'al u p'i'isil ba'alo'ob ku pa'ak'al ich kool. U chuka'anile' ku ts'aik 4 kilos.

Wuutsi - Lela' junp'éel luuch nojoch, u chuka'anile' junp'éel kilo.

Beet le ba'ax ku ya'alal techa'.

- K'áat ti' a j-ka'ansaj ka u ya'altech u láak' p'iiso'ob.
- K'aat ti' a yuum: bix u p'iisik u kool.

¿Jay ts'áak yaan ti' u kool? _____

¿Jay muut ixí'im, ku ts'aik jun k'áan kool. _____

- • • Bon u yoochel le u nu'ukulo'ob ikil u yúuchul p'iiso'.

Ku tsikbalta'ale', le máaxo'ob yáax kuxlajo'ob te kaaja' j-kupulilo'ob, u báatabile' Ek' Balam.

In kaajale' u k'aabae' Espita, u k'áat ya'al x-p'it-ja', ja' ku sîit'. Lela' ti' ku p'áatal lak'in ti' u noj kaajil Joe'. Tu báak'pache' yaan mejen kaajo'ob, tu noojole', Nukuche, San Pedro Ch'ench'ela, tu chik'in xamane' x-wilub, tu chik'ine' Waltex, Tusik, tu xamane' Regadillo yéetel Holca.

U ch'e'enilo'obe' ku chuki'ko'ob tak junk'áal jo' u familo'ob. U ba'alcheilo u k'áaxile': kéej, kitam, jaaleb, weech, kuuts, k'ulub, t'u'ul yéetel u láak'o'ob. Cháake' ku lúubul tu wíinalilo'ob mayo, junio yéetel julio. U yóoxol k'iine' ku chukik tak 40 °C, le kan chan sîis-óolchajake' ku yéemel tak 17 °C.

U kajnalilo'obe' ku búukintiko'ob u sak nook'o'ob yéetel u yíipilo'ob. Le nojoch máako'ob layli' u ts'iiko'ob u konkon éexo'obe' yéetel u kotino'ob. U t'aan le kajnalo'obo', let i' le maaya t'aano'.

Tu ja'abil 1835 ka chunsa'ab u partido x-p'it-ja', u kaajil Tsíiminkaje Tizimín) p'áat ichil u a'almaj t'aanil x-p'it-ja'.

Tu ja'abil 1836 ka yaanchaj junp'éel ba'atel tu'ux lúubsa'ab u muuk' le waacho'obo' (federalistas). Nojoch yuum Santiago Iman líik' yéetel u ts'oon tu kaajil Tsíiminkaj.

Leksa'ab xan u láak' ba'atel tu ja'abilo'ob 1848 yéetel 1850, tu'ux jo'lajun máako'ob, xiibo'ob yéetel x-ch'uupa'abe', tu luk'sajo'ob tu k'ab le ts'uulo'obo' x-p'it-ja'.

Le ka'aj yáax k'uch wakax k'áak' te kaajo', tu ja'abil 1907.

Le táan u jala'achil yuum Porfirio Diazo', le u kajnalilo'obo' ti' ku meyajo'ob tu yiknal le ts'uulo'obo', ku pak'iko'ob kij, nal; ku beetiko'ob xan ch'ujuk, sakab, áanis yéetel u láak' ba'alo'ob. Tu laakal u yich u páak'alo'obe' ku púta'al tu noj kaajil Jo', u ti'al u túuxta'al yáanal tu'uxo'ob konbil.

Le ka'ach úucho', le óotsil máako'obo' ku ts'abalo'ob meyaj ma' piik'iki', le máax ma' u k'uchul le kan péeksa'ak campanao', ku le'emel jaats' ti' yóok'sal ka u peksuba, wa ku lek'paktik xan u nojochile' ku ka'a le'emel jaats' ti', bey ti' xiib, bey xan ti' x-ch'uup wa ma' u beetiko'ob le ku ya'ala'al ti'o'obo'.
Núuk le k'áat chi'o'oba'.

Adriana

Núuk le k'áat chi'o'oba'.

- ¿Máaxo'ob yáax kuxlajo'ob tu kaajil x-p'it-ja'?

- ¿Ba'ax kaajilo'ob yaan tu báak'pach?

- ¿Ba'ax úuch tu ja'abil 1836?

- ¿Ba'ax ja'abil ka j-k'uch wakax k'áak'l'?

- ¿Bix u nook' le kajnalilo'ob ka'acho'?

- ¿Bix u kuxtal le óotsil máako'ob te kajtalilo'obo'?

- ¿Tsikbalt bix a kaajal yéetel bix u kuxtalil?

U xookil u k'aaba' kaajo'ob

Ku ya'ala'ale, u xookil u k'aaba' le kaajo'obo', letir e'esik to'on bix u jach k'aaba' yéetel ba'ax u k'áat ya'ale'.

Ka'ach úuche' tu láakal le kaajo'obo' ku ts'abal u k'aaba'o'ob ich maaya t'aan, bejlae' ya'ab mejen kaajo'ob yaan u k'aaba'o'ob ich kastelan t'aan.

In ka'aj in tsikbalte'ex bix u k'aaba' in kaajal yéetel ba'ax u k'áat u ya'ale': in kaajale' X-P'it-ja' (espita) u k'áat ya'ale' x-p'itin sîit' ja'. Le u kajnalilo'obo' ti' le beyo', tuméen tu yilajo'ob táan bin u seten p'itin sîit' le ja'o', bey úuchik u ts'abal u k'aaba'o'.

Le tanxelil kaajo'obo' bey xan ts'aabik le u k'aaba'o'obo', je'ex bix: Calotmul (dos cerros unidos), Sucila (zacate de agua), Dzitas (un platano) yéetel u láak'o'ob.

Beet le baax ku ya'ala'ala'.

- ¿Bix u k'aaba' a kaajal? _____
- ¿Ba'ax u k'áat ya'ale? _____
- ¿Ba'ax yéetel t'aanil tsiibta'an? _____
- Tsikbalt u k'aaba' u la'ak' kaajo'ob a k'aóol.

Kaxan tsikbal

J-Plil.- U'uyej j-Moonchi, le j-ka'ansajo' tu p'ataj ten junp'éel chan meyaj in beet yóok'lal le koolo', a wojej bix u meyajta'al wáa.

J-Moonchi. Ma' j-Plil, ma' in wojeli', unaj yojeltik nojoch yuum Chumin.

J-Plil.- Jaaj a t'aan, yaan in bin in wilae' ka in wu'uyti' wa je'el u tsikbaltitene'; wa ma'e' yaan in kaxtik máax tsikbaltikten bixij.

J-Moonchi.- Ku ya'alik le j-ka'ansajo'obo', u ti'al bin u ch'i'ik bej ti' junp'éel k'áat chi'é' k'a'abet u ts'íibta'al le ba'ax k'a'anan u k'áat-chi'ita'alo': le ba'ax tak a wojeltiko', ti' ba'ax kaajil beeta'abi', u wiinalil yéetel u k'iinil beeta'abik, u k'aaba' le máax beete k'áat chi'o', wa x-ch'uup wa j-xiib, ba'ax ti' ku meyaj yéetel ba'ax aj kuuchil u beetmal tu kaajal.

Je'ex u beeta'al lela', yaan u jeel kaxan tsikbal ma' k'a'anan u ts'íibta'al u chowak k'áat chi'ilo'obi', chéen ka k'áata'ak le ba'ax tak u yojeltik máake'.

Beet junp'éel kaxan tsikbal.

- ¿Bix u k'aaba' a kaajal? _____
- ¿Máaxo'ob yáax kajlajo'obi'? _____
- ¿Ba'ax t'aanilo'ob ku t'a'anali'i'? _____
- ¿Ba'ax meyajilo'ob ku beeta'ali'i'? _____
- ¿Ba'ax cha'anilo'ob ku beeta'ali'i'?
- Ts'íibt u láak' ba'alo'ob tak a wojeltik ti' a kaajal.
- Tukult máax ti' je'el u pajtal a k'áatik le ba'ax tak a wojeltiko'.

In kaajal bejlae

X-P'it-jae' noj kaaj bejlae' (Villa) ts'o'ok u jats'utstal, tuméen yaan u noj beejil, telégrafo, teléfono, yaan xan u naajil konolo'obi', pak'il naajo'ob, u nojoch k'íiwikil, tu noojol ti' lela' ti' yaan k'unaji', xaman ti'e' u noj naajil jala'acho'ob (palacio) lela' beeta'ab tu ja'abil 1910, bejlae' ku k'uchuj x-kisbuuts'o'ob tak tin kaajal.

U kajnalilo'obo' layli' u maaya t'aano'obe'. U meyajo'obe' leti'e' u meyajil le koolo', ku pak'iko'ob ixi'im, bu'ul, ib yéetel u láak' ba'alo'ob. Le xuunano'obo' tak bejla'a u tsentiko'ob u yaalak'o'ob'. U ti'al u chúukbisiko'ob u náajalo'ob' ku' beetiko'ob u láak' meyajo'ob je'ex wak' k'áan yeetel xookbil chuuy.

Le tankelemo'obo' ku jóok'olo'ob u kaxto'ob meyaj yaanal tu'ux, tuméen mina'an senkech bo'otbil meyaj beetbili' yéetel le u meyajil koolo' ma' u séen ts'aik u ti'al u kuxtalo'ob, tuméen bejlae' chéen mejen k'áax p'áatal.

le beetike', le xiibpalalo'obo' táan u jelbesiko'ob u nook'o'ob, bejlae' táan u jáawal u ts'aiko'ob u sasak nook'o'ob yéetel u yiipilo'ob, tuméen ku ya'ala'ale' jach ko'oj.

Beet le meyaj ts'íiba' tu nu'ukul a ts'íib.

- Tsikbalt bix a kaajal bejlae'.
- • K'áat ti' a nojoch yuumo'ob bix a kaajal ka'achi.

To'on k-ts'aik kuxtal ti' kaaj

Tu láakal kajnalilo'ob: nojoch yuumo'ob, taatatsilo'ob, tamkelmo'ob, paalalo'ob yéetel mejen paalalo'obe', leti'o'ob ts'aik u kuxtal jump'éeel kaaj. Lelo'oba' yéetel u meyajo'obe' jujunp'íitil u bin u nojochkinsiko'ob: ku meyajta'al u k'íiwikil, u naajil xooko'ob, u naajil ts'a ts'aako'ob yéetel u láak' ba'alo'ob k'a'anan tile kaajo'.

U ti'al ka beychajak le ba'alo'oba', k'a'abet u yaantal jats'uts túukul ti' u kajnalilo'obe' u ti'al ka u much'ubao'ob meyaj u ti'al u jats'utkinsiko'ob u kaajalo'ob.

Bey xan k'a'anan u k'iinbesa'al le tiich'o'ob yéetel cha'anilo'ob suuka'an u méenta'alo', tuméen ku kuxkinsiko'ob kaaj.

Núuk le chowak k'áat chi'o'oba'.

- ¿Máaxo'ob ts'aik u kuxtal kaaj?
_____
- • ¿Ba'ax k'a'anan u ti'a'al u nojochtal?
_____
- • • ¿Ba'axten uts ka u much'ubao'ob?
_____
- • • • ¿Ba'axten k'a'anan ma' u túubsa'al le k'iinbesajo'obo'ob?
_____
_____

U cha'anilo'ob in kaajal

Tu wináalil febrero ku méenta'al carnaval, ku yaantal óok'ot, le xiibpalalo'obo ku bonikuba'ob u ti'a'al u máano'ob xímbal te ichil le kaajo', yaan k'iine' ku méenta'al u pav wakaxil.

U ti'al u wináalil marzo ku beeta'al u payal chi'il yuum San José ti' junp'éel naaj ikil u méenta'al u k'iin u k'aaba'.

Le kan ts'o'okok u payal chi'il u k'iin u k'aabae' ku yúuchul junp'éel óok'ostaj pool wa tanchukua'.

Le tanchukua' u k'aaba' junp'éel óok'ot, u ti'al lela' u beeta'al: chúumuk áak'abe' ku ja'axal chukua', ku ts'abal ti' bolonp'éel luuch, ku ya'ala'al ti' bolon x-ch'uupalalo'ob ka máanko'ob óok'ot tu jaalchi' pîib yéetel junp'éel luuch tu tan u k'abo'ob, le ken káajak u paaxilo' ku káajal u yóok'oto'ob, bolon suuf ku ts'aiko'ob tu x-no'oj, le kan ts'o'okoke' ku suuto'ob tu paacho'ob, le kan ts'o'okok tu láakale' ku sîiko'ob le chukua' ts'o'ok u yóok'osta'alo' ti' le máako'obo'.

Beet le ba'ax ku káata'al techo'.

•Ts'íibt u tsoolil tsikbal ti' u yóok'otil tan chukua'.

U MIATSILO'OB MÉXICO

U miatsil Mayab

Uuche' mina'an kaajo'ob tumsen wiinike' ma'tech u p'áatal chéen ti' junp'éel kúuchil, yaan u máan u yil tu'ux ku kaxtik ba'al u jantej, chéen junp'éel k'iine' ka tu yilaj wa ku yaalak'tik ba'alche'o'ob yéetel u pak'ik ba'alo'ob u ti'al jantbile', yaan tu'ux xan u p'áatal yéetel u beetik u yotoch, bey úuchik túun u yaantal le kaajo'obo'.

Way tu lu'umil Mayabe' ya'ab u úuchben kaajilo'ob le k-ch'i'ibalo'ob ts'aka'antak tak bejlao'je'ex: Chichen Itzá, Uxmal, Edzna, Kalakmul, Koba, Tulum yéetel u láak' úuchben kaajo'ob. Le k-úuchben ch'i'ibalo'obo' kuxlajo'ob ti' u meyajil kool, tu 'aóoltajo'ob bix u suut yo'ok'ol kab, tu kano'ob u xookil tsolk'iin, ja'ab, bey xan u yaabilto'ob yuumtsilo'ob yéetel yuum k'uj.

Le maaya t'aano' ma' chéen Yucatán, Campeche yéetel Quintana Roo ku t'a'anali', ku t'a'anal xan Tabasco yéetel Chiapas. Le t'aana' ku t'a'anal xan tu lu'umilo'ob Guatemala, Honduras yéetel Belice.

Le maaya ku t'a'anal te lu'umo'oba', ma' juntakalili'i', laj jela'antak'o'ob, yaan keex 25 u p'éelel u jela'anilo'ob.

Way tu lu'umil México yaan xan 57 u p'éelel t'aano'ob ku t'a'anali'i', 56 u p'éelel le t'aano'oba' sîijnalo'ob waye' yéetel junp'éeel taasab tuméen le sak wíiniko'ob ka j-k'ucho'ob way t-lu'ume'exo', lela' leti' le kastran t'aano'.

José Manuel

Núuk lek'áat ch'i'oba'.

- ¿Bix u kuxtal ka'ach le wíniko'obo'?
-
-

- • ¿Bix úuchik u yaantal le kaajo'obo'?
-
-

- • • ¿Ba'ax kaajilo'ob tu beetajo'ob le k-úuchben ch'i'ibalo'obo'?
-
-

- • • • ¿Jayp'éel t'aano'ob ku t'a'anal tu lu'umil México?

Kaajo'ob mina'an tu lu'umil México.

Ts'íibt úuchben kaajo'ob

¿K'áat ti' a ka'ansaj wa ti' a nojoch yuumo'ob ba'ax ku yúuchul tu k'iinil 21 ti' marzo yéetel 21 ti' septiembre tu úuchben kaajil Chichen Itzá? Ts'íibt te'ela'.

Múulbáaxalilo'ob

X-ch'óop kaax

ch'óop kaax

ba'ax ta taasaj

ti' a mejen kaax.

Jook'ene'ex tu tankabil u naajil a xook'exe'yéetel a j-ka'ansale', u ti'a'al ka ba'axte'ex le muulbáaxala'.

Bix u báaxta'al.

Ku yéeya'al juntúul u ti'al u beetik u ch'óop x-kaaxil. Ku K'a'axal junp'éel nook' tu yich u ti'al ma' u páakat, ku su'usuta'al u ti'al u sa'atal u yich.

U láak'o'obe' ku suuto'ob tu paach u machmaj u k'abo'ob, ich u suuto'obe' ku k'aayko'ob. Ts'o'okole' ku jáalk'abtikubao'ob u ti'a'al ka kaxta'ako'ob tuméen le máax k'axa'an u yicho'.

Le paal kun u chuko', leti' ken u beet u x-ch'óop kaaxil.

Ts'íibt junp'éel múulbáaxal, ku ts'o'okole' ka
núulbáaxaltike'ex tu tankabil u naajil a xooke'ex.

Múulbáaxalil

Múulba'axale junp'éel
chan meyaj ku beeta'al
tu naajil xook u ti'a'al u
yoksa'al u túukul yéetel
u na'at paalal ichil u
kanbal, tuméen yaan
k'iine' jach séeba'an u
kanik máak ba'alo'ob
yéetel báaxal.

Le múulbáaxala' ku
beeta'al u ti'a'al u kanik
máak u bisikubaj yéetel
u láako-'ob, bey xan u
ti'a'al u kaniko'ob
áantaj. Ku ba'axta'al
ichil ya'ab paalal.

U múulbáaxalil k'aayo'ob.

Le mejen le'o'obo', le
mejen le'o'obo', ti' tu
chuun le che' ku
lúublo'obo', ku taal le iik'o',
ku líik'salo'obe' ku jo'op'ol
u che'ejo'ob. ji', ji', ji', ji',

Le mejen .....

u papaxk'abo'ob

Le mejen .....

u xúuxubo'ob

Le mejen .....

u yok'olo'ob.

U t'aanilo'ob Méxiko

U t'aan maayao'ob.

Tu noojol u lu'umil Méxiko, kaajlajo'ob maayao'obi', le beetike' yaan t'aano'ob jach chika'antak u juumo'ob wa le ba'ax u k'áat u ya'al ich u láak' t'aano'obo: Tu lu'umil Veracruz ku t'a'anal huasteco; tu lu'umil Chiapas ku t'a'anal tzotzil, tojolabal, tzeltal, lacandón, chol; tu lu'umil Tabasco ku t'a'anal chontal; tu lu'umilo'ob Yucatán, Campeche yéetel Quintana Roo, ku t'a'anal maaya. Tu láakal le t'a 'ano'oba' láak'tsilo'ob tuméen jóok'o'ob ti' junp'éel úuchben maaya t'aan.

Núuk le k'áat chi'o'oba'.

- ¿Tu'ux ku t'a'anal tzotzil? _____
- • ¿Tu'ux ku t'a'anal chontal? _____
- • • ¿Tu'ux ku t'a'anal huasteco? _____
- • • • ¿Tu'ux ku t'a'anal maaya? _____

Ts'íibt u láak' t'aano'ob a wojel ku t'a'anal lu'umil Méxiko yéetel tu'ux yaano'ob.

Beet yeetel a wéet xooko'obe' junp'éel much' utsil tsikbal bix úuchik u sîijil le maaya t'aano'.

U lu'umil k-ch'i'ibalo'ob

U lu'umil maaya.

Ku ya'ala'al u lu'umil Mayab tu'ux kaajlaj úuchben maaya'ob. Ichil u noj kaajilo'obe' jach k'aóola'an: Copán tu lu'umil Honduras; Tikal yéetel Quirigua tu lu'umil Guatemala, Comalcalco tu lu'umil Tabasco; Tajin tu lu'umil Veracruz; Bonanpak yéetel Palenque tu lu'umil Chiapas. U noj kaajilo'ob Uxmal, Chichén Itzá, Mayapán, Tulum, Koba', Edzna, Labna, Kabaj yéetel Sayil tu lu'umil Yucalpeten, tu'ux yaan Yucatán, Campeche yéetel Quintana Roo.

Ts'íibt le ba'ax ku k'áata'al techo'

• ¿Ba'ax kaajilo'ob maaya ts'o'ok a k'aóoltik?

• • ¿Tu'ux ku p'áatal Palenque?

• • • ¿Tu'ux ku p'áatal Tikal?

• • • • ¿Tu'ux ku p'áatal Tajin?

— ¿Tu'ux ku p'áatal Copán?

Much'abae'exe' u ti'a'al a tsikbaltike'ex ba'ax ta na'ate'ex ti' le xooka'.

Úuchben báaxalilo'ob

Báaxal kimbomba tu láakal báaxale' ku ka'ansik mejen paalal.

Yaan báaxalo'obe ku beetik u túukul, ku jóok'sik u muuk', ku beetik u bisikubaj yéetel u

láak'o'ob, bey xan u kanik xook. Le báaxal ka wilik te'ela u ti'a'al a kanik xook. Yéetel le báaxala' je'el u páajtal a we'esik ti'o'ob bix u p'i'isil le ba'alo'ob yéetel metro, bey xan sumar yéetel multiplicación.

Beet le ba'ax ku k'áata'ala'.

- Beete'ex a báaxal kimbomba.
- • Báaxte'ex yéetel j-ka'ansaj

Ts'íibt u tsoolil utsil tsikbal ti' junp'éel báaxalil a k'aóol, yéetel bix u báaxta'al.

IN LÁAK'TSILO'OB

In yuumo'obe' leti'o'ob u nuukil in láak'tsilo'ob; leti'o'obe' ku ka'ansiko'obten yéetel ti' in láak'o'obe' ya'ab ba'alo'ob u ti'a'al k-utsil kuxtal, ku tsoolko'ob to'on xan ba'axo'ob ma' uts u beetik wîiniki'. Bey le túuno', yáax t-otoch k-kanik beet mejen meyajo'ob, k-yaakunsikbaj t-baatsil yéetel k-bisikbaj tu beel yéetel u láak' wîinik. ¿Bix túun u yaantal junp'éel much'ub láak'tsilo'ob? Beya: Láak'tsilo'obe' leti'o'ob u muuk'il junp'éel noj lu'um, ba'axe' u ti'al ka yaanak k-muuk'e'ex t-báanlike'ex t-kaajale', taanil k'a'abet yaantal k-muuk' ichil k-láak'tsilo'ob.

Jun much'ub láak'tsilo'obe' ku chúunul yéetel u ts'o'oko u beel juntúul j-xiib yéetel juntúul x-ch'uup, ku ts'o'okole' ku bin u yaantal u paalalo'ob, ku ka'ansiko'ob janal, t'aan, yaakunaj, u'uy t'aan, paklan áantaj, tusbeel, u beet ba'alo'ob uts yéetel u bisikubaj yéetel tu láakal wîinik.

K-yuumo'obe' leti'o'ob u nuukil k-láak'tsilo'ob, leti'o'ob a'alik bix unaj k-beetik ba'alo'ob. Le o'lal, wa k-yuum, k-na', wa u nojochil k-suku'un wa k-kiik a'alik to'on ka k-u'uy t'aan, wa ka k-beet ba'alo'ob utse', k'a'anan k-éejentik tuméen leti'o'ob u nuukil.

U j-xiibil naaje' leti' ku náajal u ti'al u tséentik u

láak'tsilo'ob.

Yaan xan junp'éel tiich' suka'an u beeta'al ichil le laak'tsilo'obo', leti' le jéets'méek'o', lela' ku méenta'al ti' le mejen paalalo'obo'. Yóok'lal túun u paal máake', yaan u kaxtík máak bix ken u bisubaj wíinik yéetel u yéet wíinikil, le o'lale' yaan le jéets'méek'o'.

Ku tsikbalta'ale', u jéets'méek'ta'al mejen jxiibpalalo'obe' tu kan wináal ti'o'ob, tuméen kan ti'its bin u ti'itsil u kool.

Ti' chan x-ch'uupalalo'obe' tu yóox wináal ti'o'ob, tuméen óoxp'éel bin u tuunichil u k'óobeno'ob.

Anónimo

Núuk le chowak k'áat ch'i'oba'.

- ¿Máax u k'aaba' a yuum? _____
- ¿Máax u k'aaba' a na'? _____
- ¿Jaytúule'ex ta wotoch? _____
- ¿Jaytúul a wíits'ino'ob? _____
- ¿Jaytúul a suku'uno'ob? _____
- ¿Jaytúul a kiiko'ob? _____

Beet le ba'ax ku k'áata'al techa'.

- Ts'íibt a k'aaba' chuka'an:
_____
- Ts'íibt u k'aaba' a wíits'ino'ob:
_____
- Ts'íibt u k'aaba' a suku'uno'ob:
_____
- Ts'íibt u k'aaba' a kiiko'ob:
_____
- Ts'íibt u k'aaba' a nool:
_____
- Ts'íibt u k'aaba' a chiich:
_____

Tsolka'ansaj

U ti'al u yúuchul junp'éel ka'ansaje', k'a'anan u beeta'al u tsoolil tu beel le ba'ax u k'áat ka'ansbile'. Le beya', táanile' jun súutuk tsikbal u ti'al u beeta'al u ts'atáantik u yóol le paalalo', ku ts'o'okole':

- Ku ya'ala'al le ba'ax kun ka'ansbilo'.
- • Ku bin u tso'olol tuméen le j-ka'ansajo'.
- • • Ku beetik k'aat chi'o'ob yóok'ol le ba'axo'ob tu ka'ansajo'.
- • • • Ku yilik wa tu láakal le paalalo'obo tu na'ato'ob le ba'axo'ob tu tsolo', wa mae' ku ka'a tsolik.

Tu ts'ooke' ku yilik jaytúul kanbanaji', jaytúul ma' j-kanbanaji'.

Bon u yoochel a j-ka'ansaj xook táan u ts'aik xook.

Much'abaj yéetel a wéet j-xookilo'obe', o'óoxtúulil wa kankantúulil, u ti'a'al ka báaxalnake'ex ts'a xookil, xooke'ex le u xookil in láak'tsilo'obo', ku ts'o'okole' ka tsolka'ansike'ex ichile'ex.

Tak'bal t'aan ti' k'aaba'

Ka'ap'éel le tak'bal t'aan ti' k'aaba'o': junp'éele', ku ya'alik bix máako'ob, ba'alche'o'ob wa ba'alo'ob; u ka'ap'éele' ku xot'ik wa ku ya'alik xan jaytúul máako'ob, ba'alche'o'ob wa jayp'éel ba'alo'ob. Tu ka'ap'éelal ku ts'íibta'al t'áanil ti' le k'aaba'o'obo'.

Le ku ya'alik bix máako'ob, ba'alche'o'ob wa ba'alo'obo': utsul máak polok tso' sak naaj

Le ku xot'ik wa ku ya'alik xan jaytúul máako'ob, ba'alche'o'ob wa jayp'éel ba'alo'obo':

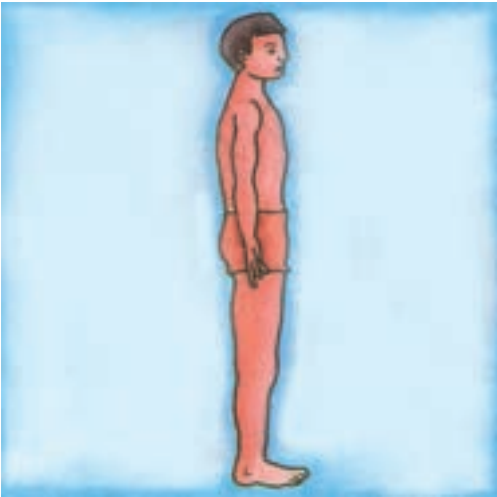
ka'atúul in wíints'in óoxtúul peek' junp'éel naaj

Xook le chowak t'aano'oba', u ti'al ka wil u je'ela'anil le tak'bal t'aan ti' k'aaba'o'obo', ku ts'o'okole' ka ts'íibtik u k'aaba' le bono'obo'.

sak naaj
 áak' nal
 chowak suum
 ch'ija'an peek'
 utsil máak
 ka'atúul in wíits in
 kantúul t'u'ul
 ka'ap'éel báaxal
 jo'op'éel túunich
 óoxtúul ko'olel

U wíinkilil wíinik

K-wíinkile' ya'ab u xóoxot'al, ku chúnul yéetel k-jo'ol, k-chuunil, k-ooko'ob yeetel k-k'abo'ob.

T-jo'ole' ti' yaan k-ichi', k-xikino'ob, u neek'o'ob k-ich, k-ni' yéetel u chuukáan.

T-chuunuli' ti' yaan k-kaali', k-pachka', k-tseem,

k-pu'uch, u chuun k-nak' yéetel k-bobox.

T-ooko'obe' ti' yaan u táan k-ooki', u paach k-ook, u yaalo'ob k-ook, k-t'óon, u p'úul k-ook, k-píix, u muuk' k-ook yéetel u láak'o'ob.

T-k'abo'obe' ti' yaan u táan k-k'abi', u paach k-k'ab, u yaalo'ob k-k'ab, k-kúuk, u muuk'o'ob k-k'ab yéetel u chuukáan.

Bon u yoochei a míinkilil, ku ts'o'okole'ka ts'iibtik u k'aaba'u xóoxot'al a wíinkilil.

U much'ub láak'tsilo'ob

Polok
chichan
jats'uts
ch'ija'an
ts'oya'an
kaabal
ka'anal
bek'ech

Jach il a wil u yoochel le máako'ob yaano'ob te bono'oba', ku ts'o'okole' ka ts'íbtik chowak t'aano'ob tu'ux ka meyajnak tech le xóoxot' t'aano'ob yaan chuumuk ti'e' bono'obo'.

- _____
- _____
- _____
- _____
- _____

Much'abaj yéetel a wéet xookilo'obe' u ti'a'al ka tsikbalte'ex bix le ba'alche'o'ob yaan ta wotoche'exo', ku ts'o'okole' ka ts'íbtik tu nu'ukul a ts'ílb.

U nu'ukulo'ob paax

túunk'ul

x-jobon paax

Le úuch ma' k'uchuk sak wíiniko'ob u palitsilto'on way t-lu'ume'exa', u nu'wkul u paax maayao'ob ka'ache' túunk'ul yéetel jobon paax.

Le úuchben nu'ukulo'oba' xu'ul u k'a'abéetkunsa'alo'ob; bejlae', le tu taasaj sak wíiniko'obo' leti' ku pa'axalo'ob. Ba'axe', chéen le u k'aaba' x-k'iri'icho', le ku pa'axli', chéen wa tu'ux xan.

Bon tu nu'ukul a bone', u yoochel lo u nu'ukui paax ku paaxal ta kaalalo', yéetel junp'éel ti' le tu taasaj sak wíiniko'obo'.

Beet yéetel a j-ka'ansaje' junp'éel u nu'ukulil paax ku pa'axal ta kaajal.

MUCH' MEYAJ

J-Chumine' ki'imak u yóol tuméen séeb ts'o'okik u beeta'al u yotoch. Ka'a tu tukultaj u beetik u yotoche' tu tsikbaltaj ti' u yatan, u yatane' tu ya'alaj ti'e' le beya:

—u'uyej, ba'axten ma' ta tsikbaltik ti' k-láak'o'ob u ti'al ka u yáantecho'ob.

— jaaj a t'aan, mi leti' kin in beete.

J-Chumine' tu laj much'aj u láak'o'obe' ka tu tsikbaltaj ti' leti'o'ob ba'ax ts'o'ok u tukultik yéetel u yatan.

Tu láakal tu much'ubao'obe' u ti'al u ch'aiko'ob u ejenil yéetel u ti'al xan u t'oxikubao'ob le ba'ax

k'a'anan u bin u kaxto'ob k'áaxo' je'ex: okom, u wíinkil che'il, u kolojche'il, u jílil, áanikab, xa'an yeetel u láak' ba'alo'ob ku meyaj u tia'al le naajo'.

Ka j-ts'o'ok u laj kaxtiko'ob le ba'ax k'a'abeto', ka tu Kajso'ob u much' meyajtiko'ob u yotoch j-Chumin. ka j-ts'o'ok u k'áaxal u yotoche', tu beetaj u chan janlil u ti'al le j-meyajo'obo'.

Le beyo', le kan k'áata'ak xan áantaj ti' leti'e', yaan xan ts'aik u ti'al ka u paklan áantubaj máak.

Juan Damaceno

Núuk le chowak k'áat chi'o'oba.

- ¿Uts wa u much' meyaj máak? _____
ba'axten _____

- • ¿Wa ku much' meyaj máake': xaan u ts'o'kol ba'ax
ku méenta'al wa séeba'an? _____
ba'axten _____

- • • ¿Bey ba'ax meyajilo'ob ka tukultik je'el u pajtal u
much' meyajta'ale' yéetel makamako'ob chéen tu
jun máak? _____

- • • • ¿Ba'ax much' meyajilo'ob a wilmaj u beeta'al ta
kaajal wa ta wotoch? _____

P'a'ast'aan k'aay

Ay in wet ch'upil.

nikin tsikbatech

ba'ax k-yuchul ten

ka'ach tin wotoch:

— Kin wuk'ik chukwa'

yéetel malob waj

ku manik in yum

— Bejlae' kin ki' tokik op',

tu yo'lal chukwa' yetel pinpin waj

t-yo'lal malob waj.

X-Piil. Le chan k'aaya' X-Chumin ku ts'aik k-na'ate, ma patal u tukultikubaj máax ayik'ali'i', tuméen je'el u k'uchul u k'iinil u chikpajal u jajile'.

X-Chumin. Bey X-Piil, tuméen u yutsil ti' tu láakal ba'ale', je'el bix xan u kanbal máake', k'a'abet u yilik u jáajil ti' tu láakal ba'al.

Beet le meyaj ts'íiba' tu nu'ukul a ts'íib.

- Ts'íibt ba'ax ta na'ataj ti' le p'a'ast'aan k'aaya'.
- • Ts'íibt junp'éel chan p'a'ast'aan k'aay.
- • • Tsikbalt yéetel a wéet xookile', ba'ax u k'áat ya'al p'a'ast'aan k'aay.

U máan k'iin yóok'ol kab

Chiich. Chan paal ts'íibta'an te úuchben áanalte'ilo'ob ti' le Chilán Balamo'obo', le túukula': bíin a wuk'e'ex u ja'il manbil ja', bíin xane' a jantike'ex u waajil manbil ixim'.

Chan X-Miila. Bey wa chiich, cheen ba'ale' ma' jach na'ataj ba'ax u k'áat ya'ali'.

Chiich. Chan x-ch'uupal u k'áat ya'ale', ts'o'ok u p'áatal paachil ti' to'on le meyaj ku beetik ko'olel ikil u pak'achtik waaj u ti'a'al jantbilo'. U láak' ba'ax ts'o'ok u k'iinile', leti'e' u payta'al le ja' u ti'a'al uk'bilo' wa u ti'a'al meyaj ti' máak.

Chan X-Miila. Jaajat'aan chiich, táan k-ilik túun xan bejlae', óoli tu láakal máak manik ja' u ti'al yuk'ej, bey xan le u waajil ixim'.

Chiich. Bey chan x-ch'uupal, mi bíin k'uchuk u k'iinil le kan u'uya'ak wi'ijile', chéen u luk'ik máak junp'éel chan p'ayach ba'al bey ts'aake', ku máan u wi'ijil máak. In wa'alike' mi yaan u k'uchul u k'iinil.

Beet le meyaj ku k'áata'ala', tu nu'ukul a ts'íib.

- Ts'íibt ba'axo'ob ts'o'ok u yúuchul, ba'axo'ob táan u yúuchul yéetel ba'axo'ob ka tukultik bíin úuchuk ta kaajal.
- Xook tu táanil a wéet xookilo'obe', le ba'ax ta ts'íibtajo'.

U kaajil Tunkas

Tu kaajil Tunkas yaan báatabo'ob je'ex: presidente municipal yéetel comisariado ejidal. Yaan xan u láak' bix u much'ikubao'ob u kajnáalilo'ob u ti'a'al u meyajo'ob je'ex: ti' le Asociación ti' Interés Colectivo, u ti'a'al u meyajtiko'ob le kaabo', bey je'ex lela' yaan u láak' je'ex le Unidades Ganaderas Ejidales tu'ux ku meyajta'al le wakaxo'obo'.

Beet junp'éel kaxan tsikbal ta kaajal, chukbes u nu'ukulil a k'áat chi' yéetel le chowak k'áat chi'o'ob kan a beeto'.

- Ba'ax tak a wojeltik. _____
- U k'aaba' le kaajo'. _____
- U wináalil yéetel u k'iinil. _____
- U k'aaba' máax beetik _____
- Xiib wa x-ch'uup. _____
- Ba'ax ti' ka meyaj _____
- U ts'íibil u nu'ukbesaj u chowakil k'áat chi'o'ob:

Meyajo'ob

Beet le ba'ax ku k'áata'al techo'.

- Ba'ax meyajilo'ob ku beeta'al ta kaajal, tuméen xiibo'ob?

- ¿Ba'ax meyajilo'ob ku beeta'al ta kaajal, tuméen x-ch'uupo'ob?

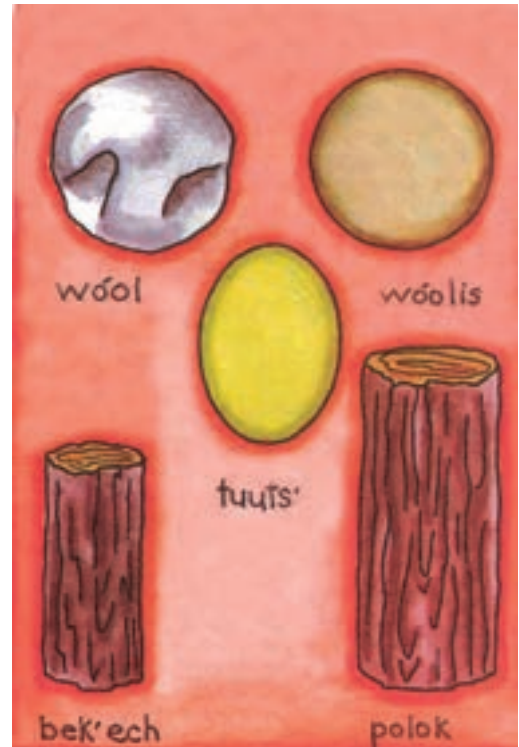

U yoochel u wiinkilil ba'alo'ob yéetel u beytakilo'ob

X-Meech. Bejlae' e'esa'ab
Oto'on tuméen le j-ka'asajo'
u yóochel u wiinkilil
ya'abkach ba'alo'ob.

J-lil. Bix túun u wiinkilil le u
yóochel ba'alo'ob
ka'ansa'ab techo', yaan kex
beytak

X-Meech. Laj jejeláaso'ob,
yaan wóoltaki', wóolis,
túusts', bek'ech yéetel
polok. Ku ts'o'okole' yaan
nuktaki', chichantaki',
chowaktaki' yéetel kontaki'.

Bon u yóochel u wiinkil u láak' ba'alo'ob, ku
ts'o'okole' ka ts'íibtik u k'aaba'ilo'ob.

U CHA'ANIL NUNKINI

Tu kaajil Nunkinie' ku beeta'al u cha'anil ti' u k'ujil San Diego Apostol, tu'ux ku be'eta'al payalchi', kamat'aano'ob, pay wakax yéetel ti' u ts'ook k'iine' ku to'oka'al u ts'uulil k'áak'.

Le ts'uulil k'áak'o', ku beeta'al yéetel but'bil nook', ku ts'o'okole' ku ts'abal u búuk je'ex bix juntúul máak ts'uule'.

Le cha'anila' jo'op' u be'eta'al tuméen úuchben máako'ob, tuméen k'uch junp'éel k'oja'anil tu

**k'aóolto'ob bey boox k'áak' ti' le kaaja', le k'oja'anila'
tu kinsaj ya'abkach máako'ob.**

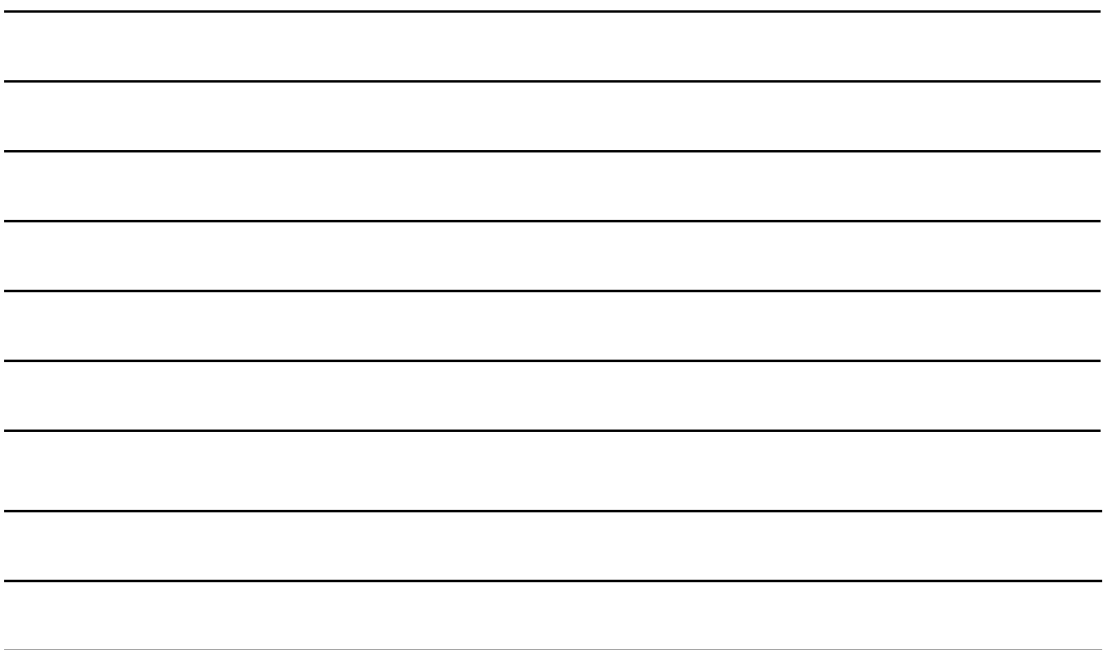
**Ti' le cha'ana', u ts'ook k'iine' ku beeta'al u ts'ook
óok'ot, bey xan pay wakax. Ti le u ts'ook k'iina' ku
tóoka'al chúmuk k'iin le ts'uulil k'áak'o', aktáan ti'
k'unaj tu'ux ku yila'al tuméen tu láakal le kaajo'
yéetel u láak' kaajilo'ob ku k'uchulo'ob u cha'anto'ob
bix u tóoka'al u ts'uulil k'áak'. Ku ts'o'okole' ku máan
k'áatbil ka sibik taak'in u ti'a'al u beeta'al ichil jun ja'ab
le cha'anila'.**

Guadalupe Chan

Bon u yoochel u cha'anil a kaajal.

Ts'íibt utsul tsikbal ti' u cha'anil a kaajal.

K'a'abet u yaantal u yal k'aaba' le' nojoch ts'îb
t'aano'obo', u ti'a'al a ch'a'a nu'uktik ba'ax u
k'áat ya'al le ts'îbo'.

Xook le chowak t'aanoba', ku ts'o'okole' ka
túukultik u yal k'aaba', ku ts'o'okole' ka
ts'îbtik.

Úuch ka'ache' ku tsikbalta'ale' le t'u'ulo' u nojoch
suku'un kéej; tumeen bin t'u'ule' nuuktak u baako'ob
ka'achi'.

Cheen junp'éel k'iine le kéejo', tu k'áataj u majáant u
baako'ob ti' u nojoch suku'un.

Le tu'ulo' ki'imak u yóole', ka tu majáantaj ti' le kéejo',
bin
u yuk' ja' ti' junp'éel áak'alche'e' ka tu yilaj u yoochel
ichil le ja'o', ka'aj utsij tu t'aan, ka tu túukultaje' ¡Ma'
táan in sutik u baako'ob ti' in suku'un! ka'aj jo'op' u
yáalkab ichil le k'áaxo'obo'.

Le beetik túun le t'u'ulo' p'áat x-ma' baakel, bejlae'
chéen tso'ots yaan tu pool.

U ts'íibil ju'un ti' meyaj tu naajil xook

U ti'a'al ma' u tu'ubul tech ba'ax ka beetik
sáamsamal tu naajil xooke', k'a'anan a ts'íibtik.

- **Lunes:** Ka j-líik'ene' ti' in p'o'a in wich, uk'unajen, tin ja'a in koj, ku ts'o'okole' ka j-taalen xook. Tu naajil xooke' ts'íibnajo'on, k'aaynajo'on, báaxalnajo'on, xoknajo'on yéetel t-bonaj u yóochel j-Juan t'u'ul.

Ts'íibt ba'ax ka beetik tu naajil xook.

- • **Martes:** _____
_____
_____
- • • **Miércoles:** _____
_____
_____
- • • • **Jueves:** _____
_____
_____
- **Viernes:** _____
_____
_____

Ts'íibt u yal k'aaba' le chan tsikbala'.

U ti'a'al yáax k'iinile'
tu láakal ba'al ku yóotsiltal,
k'áax yéetel xiwo'obe' ku k'anwilentalo'ob,
ku jawal u k'uk'ankilo'ob yéetel u loolo'ob,
balche'o'obe' ku ts'oya'antalo'ob tuméen
le k'áaxo' óotsilchaja'an; le ch'íich'o'obo'
ku jáawal u ki'ki' k'aayo'ob tuméen
mina'an u yich che'o'ob u luk'o'ob,
wîinko'ob xane' ku jáawal u ki'imaktal
u yóolo'ob tuméen u yojelo'ob u
k'iinilo'ob ikit u muk'yajta'al óotsilil
tuméen mina'an kool, ma' jach
yaan ba'al u ti'a'al jantbili'
yéetel u ti'a'al konbili'; tu
láakal le ba'alo'ob ku yúuchul
beya', tu yóok'lal mina'an cháak,
tuméen wa mina'an ja'e'
mina'an kuxtal.

**Ts'íibt ichil utsul tsikbal, ba'ax ku yúuchul
sáamsamal ta kaajal.**

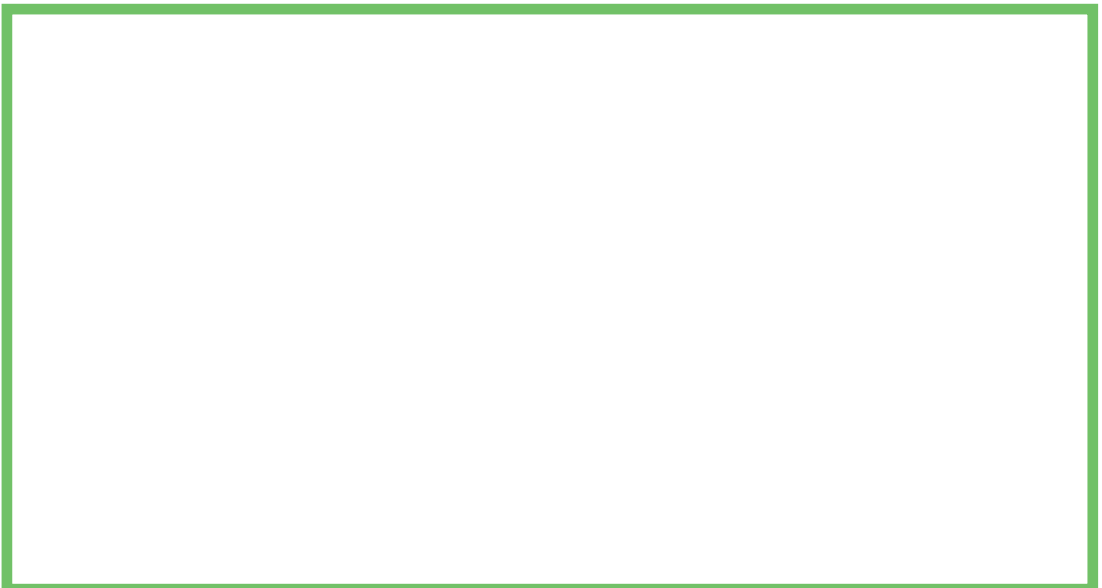

Bon u yoochel bix a kaajal.

Taal nal

Yuum Juane' bin u yil u kool wa
ts'o'ok u k'antal. Le ka'aj suunaj tu
naajile' tu ya'alaj ti' u yatan beya':
ko'ole' ts'o'ok u k'antal le nalo',
yaan k-taalik; sáamale' yaan in
bin in jooche', teche' ka kinsik
juntúul t'eel u ti'a'al a meentik u

k'óolij, le beyo' ken suunakene' k-chakik u nalil u
ti'a'al k'ubik ti' yuumil k'áax.

T'íibt yéetel bon u láak' k'amil a wojel ku beeta'al
ta kaajal wa yaanal kaaj.

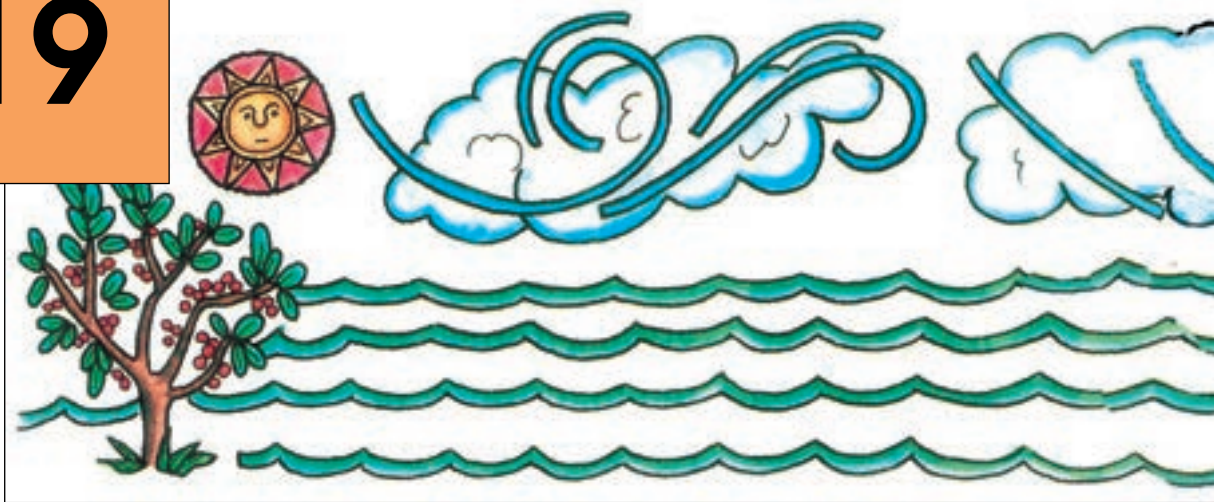

U LU'UMILO'ON MAAYABT'AAN

Teche' ma' ta wa'alik wa yanen
tene' ma' taan in wa'alik le bey ta wóok'lalo'
ba'ale' tene' yapen.

Yéetel kuxa'anen ti' le t-lu'umila'
Méentanen ti' le lu'umila'
ti' le ja'a', ti' le iik'a' yéetel ti' le k'iina'
u ts'ookiien ti' k-úuchben éet ch'i'ibalo'ob
tu slijo'ob ten jup'eel k-t'aanil
jup'éel miatsil yéetel bix ko'on k-bisikbaj
yéetel k-eet laak'tsilo'ob
tuméen tene' sîjen u ti'a'al in laak'tsilo'ob
ma' u ti'a'al ka paalitsilta'aken tuméen mixmáaki'
mix ten u ti'a'al ka ts'uulinta'akenl'.

Teche' ta paalitsiltaj in úuchben ch'i'ibalo'ob
ta wóokoltaj u lu umilo'ob, ta kinsajo'ob
bejlae', ka ch'i'iken
u ti'a'al a nojochkinsik a taak'in.

Yéetel ka wa'alike' tene ma' táan in tuukul

tene' kin beetik le naajo'

teche' ka kaajtali'

tene' kin pak'ik le lu'umo'

teche' ka joochik

Teche' juntuuł j-ookolech

tene' kin k'a'alaj

to'one' ba'atelnajo'on

teche' ta náajaltaj

to'one' t-óotaj kanbale'

teche' ka k'askuntik.

Wa tu láakal le ba'ax kin wa'aliktecho. ka

ch'a'apaohtiken, tuméen sajakech ten

tuméen sajakech ten, tumeen sajakech ten

chéen ba'ale' way yapen te'ela' yeetel u lu'umilen

Maayabt'aan

In t'aane' ka u núupubaj yéetel u láak' t'aanilo'ob

ka k-a'al tu laaklo'one

u lu'umilo'on Maayabt'aan

K-éet k'abe' ba'atelnajko'ob u ti'a'al tu láaklo'on

k-éet k'abe' páak'alnajko'ob u ti'a'al tu láaklo'on

tuméen u lu'umilo'on Maayabt'aan.

Ti' le jats'uts ts'îib taan ts'o'ok a xookiko, bon u
yoochel le ba'ax ta na'ataj ti'o'.

U woojilo'ob ts 'iib juum maaya t'aan

a, b, ch, ch', e, i, j, k, k', l, m, n, o, p, p', r, s, t, t',
ts, ts', u, w, x, y.

Jach il a wil bix tsola'anil le woojo'oba'; je'ex a wilik ts'iibtata'anilo bey u tsoololil ti le k-ts'iib juum maaya t'aana'.

Xook le xooxot' t'aano oba' ku ts'o'oko'ole' ka tsol ts'iibtik, je'ex bix tsola'anil u woojilo'ob ti' ts'iib juum maaya t'aan.

lool, otooch, miis, peek', k'éek'en, p'onto' ch'o', ts'ool, nal, ya', sakab, uj, ju'un, ek, ixim, xaman, tsúub, baj, chakaj, koot, wíinik, t'eel, ta'ab, ja'as, abal.

Le'woojo'oba': a, e, i, o, u; yaan ichil ti' u ts'iib juum
maaya t'aane', yaan 20 u jejeláasil ikil u
ts'iibta'alo'ob ie'ex lelo'oba':

a', e', i', o', u'.

a'a, e'e, i'i, o'o, u'u .

aa, ee, ii, oo, uu.

aa, ee, ii, oo, uu.

Xook le xóoxot' t'aano'oba'.

ja', je', ja'as, ju'un, ba'alche'
juntúul, wíinik, yéetel, ba'ax, sáamal,
xook, che', kéej, báaxal, kaaj, iib
kool, baach, tuméen, oon, iis, bu'ul.

Ts'iibt u laak' xóoxot' t'aano'ob, yéetel u jejeláasil le
woojo'obo'.

_____	_____	_____
_____	_____	_____
_____	_____	_____
_____	_____	_____
_____	_____	_____
_____	_____	_____

Chan Sakpakal

Junp'éel k'iine' juntúul chan xiibpal bin u bis u yo'och
 k'eyem ti' u yuume', chéen túun bine' ka'aj tu yu'ubal u
 k'aay juntúul chan sakpakal, ka'aj tu túukultaj u ch'inik,
 chéen ti' lelo' ka'a tu t'onubaj u ch'a'a junp'éel tuunich u
 ti'a'al u ch'ine', le ku yu'ubik u t'a'anal ka a'ala'ab ti'
 beya': “Chau xiibpal bix xi'ikech a ch'inen, tuméen tene'
 u pixanen le úuchben maayao'obo'.

Kaxt ichil le xooka' le xóoxot' t'aano'ob tu'ux yaan
 le jejeláas woojo'ob ts'o'ok a kaniko', ku ts'o'okole'
 ka ts'íibtik te'ela'.

U wináalilo'ob ikil u ch'a'akal che'o'ob

Yuum Isauro Chime', u jala'achil u kaajil Nunkini; ichil u tsikbale' ku ya'alik to'one' leti'e' ku ch'akik ya'abkach che' tu lu'umil Peten, u ti'a'al u kone'. U k'iinil u ch'akik le che'o'oba' tu wináalilo'ob septiembre, octubre yéetel noviembre, tuméen ti' le wináalo'oba' ts'o'ok u yéemel u yiitso'ob, le beefike' ti' le k'iino'oba' u páajtal u ch'a'akal je makamáak che'o'obe', cheen ba'ale' jach k'a'abet u súusa'al u ti'a'al ma' u yóokoj u yik'elo'ob.

Le xooka' tsol ts'íibte'je' ex bix tsola'anil u woojilo'ob ti' ts'íib maaya t'aan.

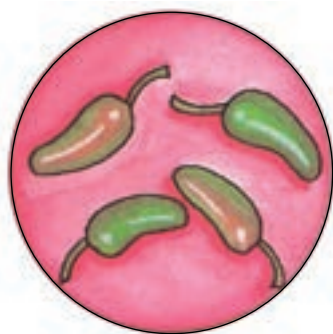
Bon u yoochelo'ob wíinik, ba'alche'o'ob, che'o'ob
 yéetel ba'alo'ob; ku tso'okole' ka ts'íibtik
 buka'ajo'ob.

ka'a _____

óox _____

kan _____

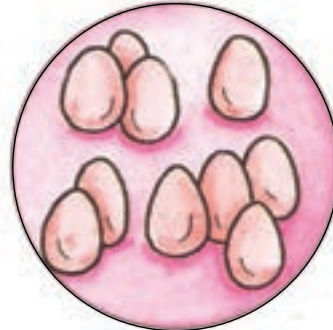
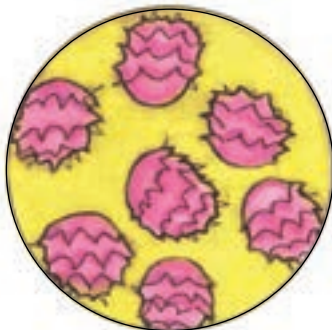
jun _____

bolon _____

jo'o _____

U MEYAJIL MIATS

U meyajilo'ob miats Becal

Ku tsikbaltik yuum Primitivo Herrera bix u meyajtik u xa'anil u p'óokil jiipi.

Táanil bine' ku bin u yil wa ts'o'ok u k'antal u yóol le xa'ano', wa ts'o'ok u k'antale' ku ch'akik, ku ts'o'okole' ku xit'ik, ku tsi'iktik yéetel junp'éel púuts', u ch'ilibile' jun paay u ts'aik. Yéetel le u xa'anilo' u ti'a'al u jit'ik p'óok, xanab, k'axnak', tuupo'ob yéetel ya'abkach ba'alo'ob. U ch'ilibile' u ti'a'al u beetik miiso'ob, mejen xúuxako'ob bey xan u jejeláasilob báaxalo'ob.

Ku tsikbaltike'; le xa'ana' tu taasal juntúul yuum k'iin way tu kaajil Becale', lela' tu ch'a'aj bin tu lu'umil Ecuador. Bey úuchik u k'uchul le xa'an te k-kaajalo'.

Bejlae' le xa'ana' ts'o'ok u ya'abtal, tuméen u neek'e' bisa'ab tu láak' kaajilo'ob je'ex: Nunkiní, Santa Cruz Hacienda, Tepakan yéetel tak tu mejen kaajilo'ob Jo'.

Le u xa'anil ku taasa'al tu lu'umil Tabasco ma' u keetik yéetel le yaanto'on wayo'.

Yaan ya'abkach máako'ob xan ku pak'iko'ob le xa'ana'; u ti'a'al u kono'ob.

Ts'íibt ba'ax ta na'ataj ti le xook ts'o'ok a beetiko'.

Ts'íibt ba'ax meyajil miats ku beeta'al ta kaajal.

K'aay

Chan k'éek'en
Yáanten tin wotoch
juntúul chan
k'éek'en
ku jantik ixi'im
bey ku yuk'ik ja'.
(ka'atéen)

Wa u k'áat chan
xíimbal
ku jo'op'ol yok'oj
kin jalk'abt ku suum
ku jáan bin báaxal
(ka'atéen)

Ts'íibt u láak' chan k'aay.

Yaan ya'ab xóoxot' ts'íibil u páajtal a báaxal yéetele'

Chukbes u ts'íibil le chowak t'aano'oba'.

x-kaax
k,áax

Le xiibpalo' bin u ts'oon _____
ka k'uch u jant _____

ch'ak
cháak

X-Maruche' bin u man _____
ka k'uch tu ts'u _____

ooch
chooch

J-kaline' tu pa'aj u _____
ka tu yilaj ya'ab _____.

chuj
chu'u'

X-Peete' bin k'áax u _____ chakaj
chéen ba'ale' táan u lelem _____.

Ts'íibt u láak chowak t'aano'ob yéetel le xóoxot' t'aano'oba'.

• _____
_____

bak
ba k'

•• _____
_____

páak
p'aak

Chan Juan

Chan j-Juane' j-ma' na', tuméen kíim u na', u yuume'
ka'a ts'o'ok u beel yéetel yáanal x-ch'uup.

U x-ka'a na' j-Juane' yáanchaj ka'atúul u yaalo'ob,
lelo'oba' jach u yakusmajo'ob; chan j-Juane' jach u
p'ekmaj, ku ya'alike' jach tal k'asa'an. Le o'lale'
k'áata'ab ti' u yúume ka bisa'ak satbij ich k'áax.

Ka sáaschaje' ku ya'ala'al ti'e' yaan k-bin si'; chan
J-Juane' tu kuchaj ta'an u bisej, táan u bin tu paach u
yuume', táan u bin u t'óot'ik, ka k'ucho'ob te k'áaxo, ka
a'ala'ab ti' tuméen u yuume' p'aten waye', tene' in ka'aj
in ch'ak in si' te naacho'. Juane' tu yilaj táan u
yéek'saméentale' ma' suunak ch'a'abile'e ka suunaj tu
yotoch. Ka j-k'uche' u yuume' táan u janal, ka tu
ya'alaje' tu'ux yáanech a jant u pool le x-kaaxa' J-Juan,
ka tu núukaj paach naaje', je'elena' yuum, wayanen in
jantej.

kaxt ichil le xooka', xóoxot t'aano'ob je'ex bix le
ts's'ok a wiliko'. Ku ts'o'okole' ka ts'íibtik.

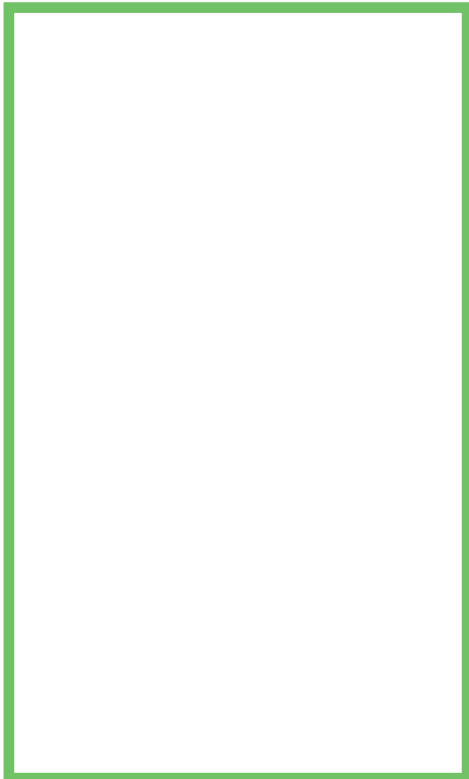

K'aay le chan k'aaya'.

Chan péepen.
Juntúul chan péepen
jach jats'uts u nook'
ku bin tu loolo'ob le che'o'
ku ts'u'uts'ik u kabil
xik'nen, xik'nen xik'nen
xik'nen chan péepen
ts'u'uts' u lool le che'o'
ts'u'uts' u chan kabil

Ts'íibt u láak' chan k'aay, ku ts'o'okole' ka bonik.

Jo'olche' ti' u káajbal kool

Yuun Seebe' le kan xi'ik koolbil u k'áaxe', táanile' ku ts'aik u yuk'lil sakab ti' yuumil k'áax, tuméen beyo' táan u k'áatik nib óolal u ti'a'al ma' u yúuchul mix ba'al ti. máaxo'ob kan u koolo'ob u k'áaxo.

Lela' ku beeta'al táanil junp'éel ka'anche' tu'ux ku ts'abal yóok'ole': óoxlajun mejen luucho'ob sakab, tu tselilo'obe' ku ts'abal jujun xéet' ja'abini'i'.

Le j-méen wa le u yuumil le kool k'áaxo', ku k'ubik ti' yuum Balam yéetel ti' kan ti'itsil ka'an.

Le kan ts'o'okok u k'ubile' le yaano'obo' ku t'o'oxol ti'o'ob le sakabo'.

K'áat ti' a yuum bix u beeta'al “Jo'olche' ti' moson iik' took. Ts'íibt te'ela' ku ts'o'okole' ka bonik youchel.

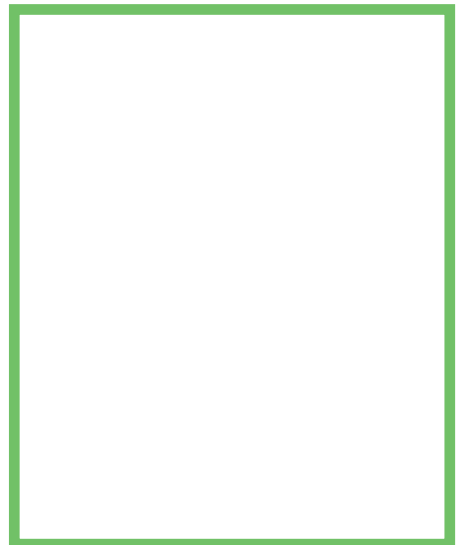

YUUM K'ÁAK' YÉETEL YUUM CHÁAK

Yáanchaj bin junp'éel k'iin tu'ux much'kinta'ab le yuumtsilo'ob tuméen Junab k'uj u nojchilo'obti' le' yuumtsilo'obo', yéetel ku yuumiltik yóok'ol kab yéetel ka'an, u ti'a'al u ya'alik ti'o'obe báax meyajil ken u beet jujuntúulal u ti'a'al u ts'aiko'ob bix u kuxtal wíinik. Yuum k'áak' yéetel yuum Cháake' ma' k'ucho'ob tu yoraili'. Le bin táan u bino'obo' tu ya'alaj yuum k'áak' beya': — Cháak bey ts'o'ok u chunk'intal ma' k'uchko'on te much'tsikbaló', ba'axten ma' t-suut; tene' taak in suut t-kaajtalil.

- Yuum Cháak: — Ba'axten ¿sajakech wáa? kex ka k'e'eyekko'one' yáan u ya'ala'al to'one' ba'ax meyajil ko'on t-beetej.
- Yuum k'áak': — Mina'an ba'ax meyajil k-beetej, tuméen ken k'uchuko'one', ts'o'ok u laaj ts'abal tu láakal le meyajo'ob ti' le chuka'an yuumtsilo'obo'.
- Yuum Cháak: — Kex beyo', ko'ox, tuméen wa ya'ane' yáan wa miina'ane, mina'an.
- Yuum k'áak': ko'ox, túun. kex mina'an u yóol u bin. Le ka'a k'ucho'ob le ka'atúul yuumtsilo'ob yiknal Junab

k'uj; táanil k'e'eyo'ob, ku ts'o'okole', ka a'ala'ab ti'o'ob
ba'ax meyajil ken u beeto'ob tuméen junab k'uj.

“Teche' k'áak' a meyaje' a tóokik u kool meyjl k'áax”.
Ma'alo'ob—tu nuukaj yuum k'áak'.

“Teche Cháak jooyaab ken a beet tu kool meyjl k'áax,
tu paak'alil tak tu joochil nal”.

Ma'alo'ob—tu nuukaj yuum cháak.

Ki'imaak u yoolo'ob le ka'atul yuumtsilo'oba' tuméen
ts'o'ok u ya'alal ti'o'obe' ba'ax meyajil ken u
beeto'ob. Táan u suuto'obe' ka' k'a'aj ti'o'obe' ma'
a'ala'ab ti'o'ob ba'ax yéetel ken u tsentuba'obi'; ka'
suunajo'ob u k'aato'ob ba'ax ken u janto'ob, ka a'ala'ab
ti'o'ob tuméen junab k'uj.

“Ma' tukultike'ex mi'ixba'al, le meyjl k'aax ken a
meyajte'exo' teti'o'ob kun ts'aik a janale'ex yéetel a
wuk'ule'ex yéetel le nal ken u joocho”.

Tu yo'ola'al bin lelo' tak bejlae' k-ilik ku ch'uykinta'al le
sakab tu chuumukil u kool meyjl k'áax, yéetel xan tak
bejlae' layli' u beeta'al le ch'a cháako', tu'ux ku tsentáal
le yuumtsilo'obo'.

U kan jaatsul ts'íib a'almajt'aanil

Tu lu'umil Mexicoe' yáan ya'ab ch'i'ibal miats, tuméen ya'ab u kaajtalil masewalo'ob yaani'.

Le a'almajt'aan a'alano' ku ya'alik: yaan u jo'ok'sa'al táanil yéetel u kananta'al u t'aan, u belankil, u beyli' u much'ikubaj masewal, je bix xan u k'a'amal masewal wíinik tu noj lu'umil ki'ilich lu'ume'.

U ti'a'al u na'ata'al junp'éel ts'íibil xooke' k'a'ana'an k-xookik ma'alo'ob. Wa yáan xóot' t'aano'ob ma' k-na'atike' k'a'ana'an k'áatik ti' máax u yojel u ti'a'al ma' k-piáataj ma' jach ta na'ataj ma'alo'ob le báax ku xookolo' wa le ku ya'ala'alo'.

Ts'íibt ba'ax ta na'ataj ti' le' xooka'.

U ti'a'al u beytal much'ik junp'éeel ba'ale', k'a'anan k-much'kintik ti'o'ola u meyajilo'ob, u chikantako'ob u kuxtalo'ob wa u láak' ba'alo'ob, je'ex wa ba'alche'o'ob, ch'íich'o'ob, che'o'ob, nikte'o'ob, janalbeno'ob, u xóoxot'il winkila' yéetel u láak ba'alo'ob je'ex:

k'iino'ob

kaujeak
jo'oljeak
sáamal
bejlae'
ka'abej
sáamsamal

xóoxot'al
wíinkilil

jo'ol
kal
kelembal
ch'ala'at
nak'
tuuch
piix
tselek

ba'alo'ob ku
yúuchul chen
beyo'.

ja'ja'lil
yáax k'iin
ke'elil
bat
iik'
k'iin
ja'

Ts'íibt u láak'o'ob.

Ba'alche'o'ob

ch'íich'o'ob

lu'umo'ob

Ch'och'lin

Le ch'och'lino' juntúul u chan yik'el k'áax jach ch'e'ej u t'aan, mantats' u k'aay je'el tu'uxe'.

Le chan ch'och'lina' yéetel u k'aay ku ya'alik ti' koolnáalo'ob ya'abkach ba'alo'ob.

Kan tak'lak k'aay tu ka'analil junkúul che'e' táan u k'iinbesik junp'éel yáaxk'iin. Wa kaabal tu chunaj u k'aaye', le yáaxk'iinilo' ma'atan u séen xáantal.

Ts'íibt ba'ax ku ya'alik ti j-koolnáal u k'aay le ch'och'lino'.

Bon u yoochel ti' le ba'ax ta na'ataj ti' le xooko'.

Ts'íibt le ba'ax ka wilik ku k'áata'al techa':

wináalo'ob

yiik'elo'ob kab

<hr/> <hr/> <hr/> <hr/> <hr/>	<hr/> <hr/> <hr/> <hr/> <hr/>
-------------------------------	-------------------------------

Loolo'ob

<hr/> <hr/> <hr/> <hr/> <hr/>

Xa'ak'il kool

u yich paak'alo'ob

<hr/> <hr/> <hr/> <hr/> <hr/>	<hr/> <hr/> <hr/> <hr/> <hr/>
-------------------------------	-------------------------------

Xook le tsikbala', kan ts'o'okoke' ka betike'ex le ku ya'aliko'.

J-Seeb: X-Maruch a k'aóol wa u úuchben kaajil Tulum.

X-Maruch: Ma', bíin xi'iken in k'aóolte.

X-Tiina: Bey xan ten ma' in k'aóoli'; ko'one'ex a'alik ti' J-Ka'ansaj Xook ku biso'oni'.

J-Seeb: Jaaj Tiina, X-Maruch, ko'one'ex a'alik ti', u ti'a'al u bisko'oni'; ten xane' jach taak in k'aóoltik.

Ts'íibt te'ela ba'ax k'a'ana'an u ti'a'al u páajtal a bine'ex.

U TSIKBALIL JUNTÚUL J-MÉEN

Tene' kin meentik u jaanalil kool bey xan kin ts'aak yéetel xiwo'ob. Tene' in k'aóolma u jejeláasil xiwo'ob yéetel ba'ax ku ts'aakiko'ob; in wóojel ba'ax xiwo'ob ku ts'akankilo'ob je'ex: xeejil, chokuil, k'i'ina'an, ka'ananil, chi'ibal jo'ol, chi'ibal nak' yéetel u láak'o'ob k'oja'anil. Le ken taalako'ob le máako'ob u yileno'obo', ku ya'alikteno'ob ba'ax ku yúuchul ti'o'ob, ts'o'ok in wu'uyiko'obe', tene' kin walikti'o'ob ba'ax xiwoob k'a'anan u ti'a'al u yúustalo'ob. Tene' kin meyaj yéetel kichkelen yuum, kin payalchi' ma'alo'ob u ti'a'al u yáanten tin ts'aak.

Tene' mix máak ka'ansen, chen kichkelen yuum.

In nojoch yuum ka'ache' j-meen, le k'iin taan u kîimilo', tu t'aanen ka'a tu ya'alaj ten beya': in waal ts'a'aten a k'ab in mache', ka'a tin ts'aaj ti' ka'a tu ya'alaj; in waal tene' taan in bin, wa k'uchech a kaan le ba'ax kin beetika', ti' tech ku p'aat'al. Le k'iin kîim in nojoch yuume ka jo'op' in naytik sáamsamal ti' áak'ab báax

méentik juntúul j-meen, tu ka'ansaj ten bix ken in beetej.

Sáamsamal kin naytik, chen junp'éel k'iine' ka'a áajen chuup in jo'ol yéetel sak kib, te k'iino' tin wu'uya' je u páajtaal in meentik u meyaj juntúul j-meen, ka jo'op' in beetik je'ex bix tin naytajo'.

Beorae' yáanten 35 ja'ab, utstint'áan le meyaja' tuméen kin áantik in weet laak'ilo'ob.

Tene' in wóojel u k'iinil u be'eta'al u janalil kool martes yéetel viernes, u ti'a'al in woojeltik ba'ax ken in beete janal wa uk'ul kool, kin t'aabik kopal, le kopalo' ku ye'esik ba'ax k'a'anan u be'eta'al. Tene' kin na'atik tuméen wa ku tirix u k'aat piib, wa ku jojopanki' u k'aat uk'uul kool.

Tene' bey in meyajo', jach ya'abach ba'alo'ob in wóojel chen ba'ale' tu láak' kin kin tsikbaltite'ex.

Profr. Guadalu Chan May

Ts'íibt ba'ax ta na'atal ti le xook ts'o'ok a beetiko'.

Ts'íibt u láak' utsil tsikbal ti' ba'ax ku méientik j-meen.

Le u kúuchil tu'ux ku ts'íibta'al u k'aaba' máak' je'el u beyta'al u k'eexel yéetel u ts'íibta'al le xooxot' t'aano'oba: ten, tech, leti', to'on, te'ex, leti'o'ob; tuméen en lelo'oba' je'el u páajtal u yaantalo'ob tu kúuchil le k'aaba'o'obo'.

Je'ex

Tene' táan in meyaj
Teche' táan a meyaj
Leti'e' táan u meyaj
To'one' táan k- meyaj
Te'exe' táan a
meyaje'ex
Leti'o'obe' táan u
meyajo'ob.

X-Peetene' táan in meyaj
J -Kalineche' táan a meyaj
J-Kaline' táan u meyaj
X-Peet, J-Pancho yéetel
Kalin táan k-meyaj
J-Seeb, Nando táan a
meyaje'ex
xiibo'obe táan u meyajob

Tsikbalt yéetel ts'íibt ba'ax ku beetiko'ob le paalalo'oba'.

U naajil xook ti primaria

“Belisario Domínguez” Rancho Viejo Q. Roo

Septiembre u wináalil u kajbal xook.

T'aanil u ti'a'al tatatsilo'ob.

xook

Tu láakal le tatatsilo'obo'
ku yáalaj ti'o'obe:
k'a'anan u jo'osiko'ob u
ju'unil u k'aaba u
paalalo'ob u ti'a'al u
páajtal u ts'íibtalo'ob tu
naajil xook, jach
k'a'abet u jo'osiko'ob u
ti'a'al u ts'íibta'al
ma'alo'ob u k'aab'a
yéetel u ja'abil síijik.

Ts'o'ok u
áanalte'il maaya
t'aan, beyo' le
paalal chen
maaya t'aan ku
t'aanko'obo' je'el
u beytal u kanbal
ich u t'aane,
tuméen beyo' u
túukulo'obe' u
beyta'al u
ya'aliko'obe'.

Kalant a kuxtal

Miats

Kalantabaj ti' colera

- Uk' lokansbil ja'
- • P'o' tu láakal le
ba'alo'ob ken a janto',
je'ex: u yich ch'e'o'ob.
- • • P'o'a k'ab le ken
kulekech janal.

Yaan u yúuchul
julp'éel jats'uts
ok'ot tu k'iinil
16 tu wináalil
septiembre, tu
yorail
8 áak'ab.
Ka taake 'ex a
wile'ex.

Chukbest u meyajil le periódico murala', yéetel le ba'ax ku k'aatal techo'.

Áalmajt'aan

Juntúul paale' k'a'anan u kanik ts'íib yéetel xook. U jalachil México ts'íibta'an u áalmajt'aanil tu'uxku ya'alike': Le mejen paalalo'ob chen junp'éel t'aan ku t'aaniko'o'obo, k'a'anan u ka'ansalo'ob ichil u t'aano'ob, beixan k'a'anan u ka'ansa'al ti'o'ob le kastelan t'aano; uti'a'al beyo' u lik'ilo'ob je'e bix tu láakal mejen paalalo'obe'.

Na'at t'aan

U k'iinil Síj Benito Juárez

Tu k'iinil 21 ti marzo ku k'iinbesa'al u síjil Benito Juárez. Benito Juárez jach ma'alo'ob tu be'eta'al u jalachil tu lu'umil Méxicoe: yuum Benito Juárez ba'ateinaj u ti'a'al u yaantal tsikbe'enil ichil tu láakal kaajo'ob yéetel ti tu láakal wíinikilo'ob.

Báaxalo'ob

Chukbest u ts'íibil yéetel le xooxot' t'aano'obo', ten,
tech, leti', to'on, te'ex, leti'o'ob.

_____ táan in janal
_____ táan u pak'ach
_____ táan u yaalkabo'ob
_____ táan k baaxal
_____ táan a ts'iibe'ex
_____ táan a páak

Beet u láak ts'íibo'ob yéetel le xooxot' t'aano'ob
ts'o'ok a kanike'ex ku ts'íibtal tu kuuchil k'aaba.

xook, ts'íib.

• Tene' táan in xook

••

•••

••••

—

•

••

•••

••••

—

Junkúul k'uxub wa kiwi'

U yich k'uxube' jach k'aóolan
u ti'a'al jejeláas janalbe'eno'ob
tuméen leti' ts'aik u bonil yéetel
u ki'ikili' le janlo'obo'.

Yéetel k'uxube' ku beeta'al: píibil k'éek'en
óonsikil, mondongo, tamali' yéetel u
láak'o'ob.

K'uxub yéetel jejeláasil che'o'ob, u yich
che'o'ob, u sóol che'o'ob; ku meyajta'al u
ti'a'al xan u jo'ok'sa'al jejeláas
bonilo'ob.

Profr. Moisés Canul y Estrella.

Ts'íibt' máaxo'ob yaan k'uxub tu

LE BA'ALO'OB YAANTO'ON YÓOK'OL KAB

Chan j-Uus, juntúul chan j-ch'in ch'íich'

Yaan bin juntúul chan xiibpale' jach uts tu yich u ch'in ch'íich', u k'aaba'e' j-Uus.

Junp'éel ja'atskab k'iine' puts' ti' u na'e', má tu yóotal bin tu xooki', ba'ax tu ts'atante' u bin ch'in ch'íich', ka'aj j-bin jo'okaaj.

Ku yilik juntúul chan ch'íich' jach jats'utse', jejeláas u bonilo'ob u k'u'uk'umil, ka jo'op' u chanbel bin tu yiknal, le ka'aj k'uch tu p'is ch'inile', ka tu ts'aubaj u ch'inej, le ku líik'il u xiik'nal chan ch'íich'e', ka bin t'uchtal ma' séen náach ti'i'.

Chan j-Uus túune' jo'op' u bin u balamtik u ti'a'al u kinsik, le ka'aj k'uch tu ka'atéen naats'il ti' le chan ch'íich'e', le ku xiik'nal tu ka'atéen.

Le beyo', ka jo'op' u naats'ikubaj tu ka'atéen ti' le chan ch'íich'e', tuméen taak u kinsik, leti' ku beetike', ka líik' tu ka'atéen u xiik'nal le chan ch'íich'e'.

Bey u bin u chukpachtik le chan ch'íich'e', ka séen náachchaji.

Le túun ka'a tu yotaj suut tu yotoche' ma' tu kaxtaj u beli' sa'at u yich, ma' u yojel tu'ux yaani', tuméen chéen túun bin mina'an u bel, u xuule' ka jo'op' u yok'ol tuméen saatal.

Chéen ka tu yilaje' táan u bin u t'úubul k'iin, ka túun jo'op' u yawat ok'ol, tuméen jach ok sajakil ti'.

Ma' séen náach ti'e', máan juntúul máak, ka'a tu yu'ubal u yúuchul le ok'ole', ka bin u yil máaxi'.

Táan u bin u yautik xan tu yóok'lal u tojtantik tu'ux yaan. Ma' sáame', ka'aj ila'abij, ka bisa'ab tu yotoch; u yuum yéetel u na'e' táan xan u yok'olo'ob, tuméen ts'o'ok u séen kaxtiko'obe', ma' tu yilajo'obi'.

Le bey túunov; j-Uuse' ma' súunaj jun puli'i' u bin ch'in ch'íich'; ba'ax tu beetaje' u yaakuntik le mejen ch'íich'o'obo', le k'áaxo, le ja'o', le ba'alche'o'obo' yéetel tu láakal le ba'alo'ob yaan way yóok'ol kabe', tuméen le chan ch'íich'o' yéetel úuchik u sa'atale' min tóop'sa'ab u na'at yéetel u yaakunaj ti' tu láakal le ba'alo'ob yaan to'one'ex way yook'ol kabe', le o'lale' k'a'anan kalantike'ex.

Ts'íibt ba'ax ta na'ataj ti le xooko'.

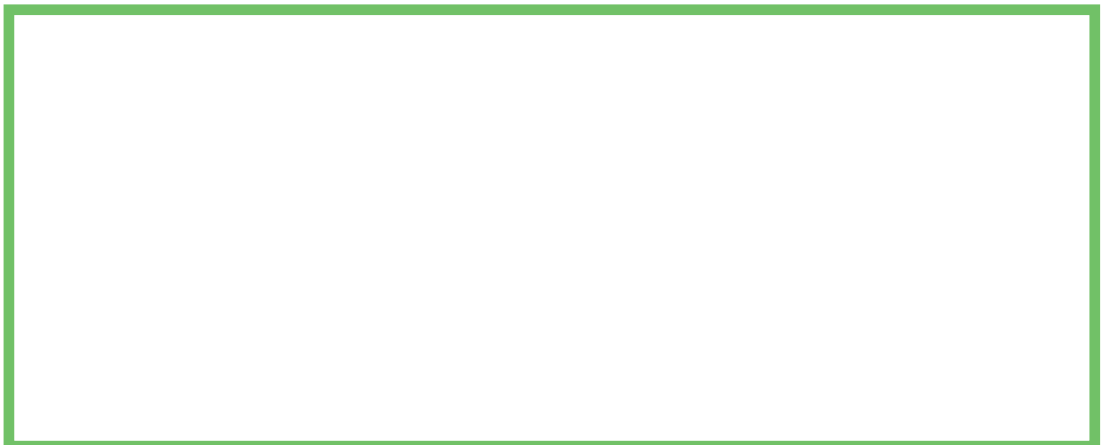

Ts'íibt yéetel bon máaxo'ob ku chikpajalo'obi'.

**Ts'íibt te'ela' bix
u kananta'al u
k'áaxil a kaajal.**

**Ts'íibt te'ela' bix u
kalanta'al u
ba'alche'ilo'ob k'áax.**

**Ts'íib te'ela' ba'ax
uk'áat ya'al le bona'**

**Ts'íibt bix a túukultik
u kalantalo'ob u ti'a'al u
yaantal ma'alo'ob kuxtal.**

Chan j-yuuk

J-yuuke' ti ku sîijil k'áaxe'.
Tu chichnile' chu'uch ku beetik.
Ku tsentikuba' yéetel u xiiwil k'áax.
Le chan yuuka', ma'ach u nuuktal,
tuméen bey je'ex u ch'i'ibale'.
Le chan kéeja' táan u ch'éeje,
tuméen tu chichnile' yaan
ba'alche'o'ob
jantik yéetel xane' jach ya'ab
u séen ts'oonolo'ob.
Jach k'a'anan chan k-kalantiko'ob
u ti'a'al ma' u ch'éejelo'ob.

Ts'íibt u láak túukul tio'laj u láak' ba'alche' táan u
ch'éejelo'ob, ku ts'o'okole' ka bonik u yoochel.

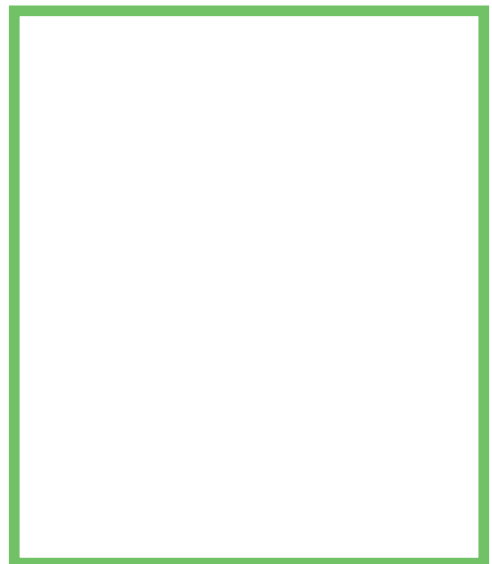

Ts'íibt u yal k'aaba' le xooka'.

U kananta'al yóok'ol kabe' u k'áat ya'ale' ma' u k'askunta'al le ba'alo'ob ku síijilo'ob way yóok'ol kabe'.

K'a'anan kanantik je'ex: u k'áaxilo'ob, u ti'a'al kan úuchuk tóoke' ka beeta'ak u jal pach u ti'a'al ma' u p'uts'ul u k'áak'i'. Lo ja'o' k'a'anan xan kanantik u ti'a'al ma' u yéek'kunsa'al, wa u pu'ulul ta' míisi'.

U naajil xooke', bey k-otoch xane' k'a'abet k-kanantike'ex, u ti'a'al u p'aatal mantats' jats'uts.

Ts'íibt u láak' utsil tsikbal ti' yéetel beet junp'éel jats'uts t'aan tio'lal.

Bon u yoochelo'ob tu'ux ka ts'aik na'atbil ka kalanta'ak k'áax, ba'alche'o'ob, kuxtal, yéetel ja'.

ba'alche'ob

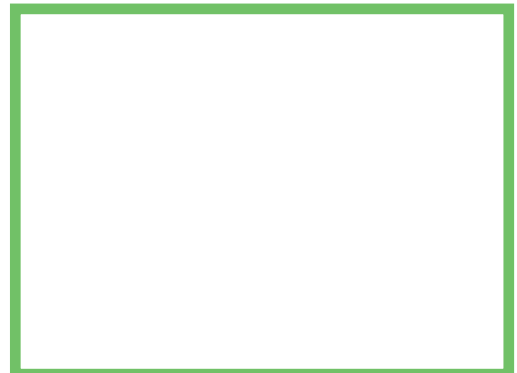
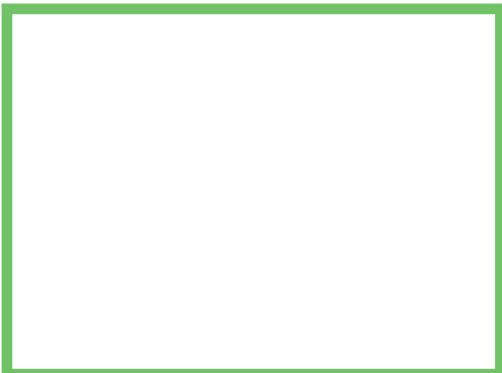

kuxtal

k'áax

ja'

Tu lu'umil maayabt'aan tu'ux yaan Campech, Q. Roo yéetel Yucatán, yaan ya'abach nukuch k'áaxo'ob tu'ux ku ch'a'akal nukuch che'o'ob je'ex bix: cedroe' caoba, ja'abin, k'opte', ya' yéetel u láak' che'o'ob. Le che'o'oba' jejeláasil u sóolo'ob.

Ts'íibt bix u sóolo'ob le che'o'oba'.

chéechen _____

_____

ja'abin _____

_____

béek _____

_____

ya'axnik _____

_____

chukun _____

_____

chakaj _____

_____

ts'íits'ilche' _____

_____

subin _____

_____

KA AJ YÉETEL NOJ KAAJ Chan ch'e'en

U tsikbal ka'atúul nojoch máako'ob; u k'aaba'o'obe': yuum Benito Medina Cach yéetel yuum Dionicio Sosa Can, bix úuchik u chúnpajal le u chan kaajil Chan Ch'e'eno'.

Ku ya'aliko'obe' taan u máan ts'oon jun jaats máako'obe' ka'aj tu t'u'ulpachto'ob ichil le nukuch k'áaxo' juntúul tsuub, le ba'alche'a' ichil u bine' ka'aj ook ti' junp'eel jool, chen ba'ale le tu'ux ooko' ma' chéen jooli', ch'e'en ka'achi. Bey tu yilo'ob le máako'obo', ka'aj tu tuukultalo'obe' le ba'alche'a' u yuumil le ch'e'eno', ka suunalo'ob tu'ux ku yaantalo'obe', ka tu tsikbalto'ob le ba'ax tu yilo'obo' ti' u yéet baatsilo'ob, ka túun tu núuko'obe' yaan k-bin ile'ex, ti' bin k-beet kaajale'exi'.

Ka bino'obe', ichil lelo'oba' taal juntúul j-méen, le máaka' ka tu ya'alaj ti' le u láak'o'obo', le kúuchila' ma' chéen junp'éel ch'e'en yaani', yaan u jeelo'obi'i.

Bey le túuno' ka jo'op' u kaxtiko'ob jujunp'éelil, tak ka chúukpaj jo'op'éel ch'e'eno'ob, ka'aj ts'o'ok u chíikpajal le ch'e'eno'oba', le j-méeno' tu ya'alal ti'o'obe' k'a'anan u jóojsiko'ob wa u ts'a yuk'ulil, ti'o'olal u yaantal ja' mantats'.

Bejlae' ti' le k'iino'oba', ma'atech u beetiko'ob le ts'a uk'ulo', ku ya'aliko'ob le máako'obo', le ja'ab máana' óolak sa'ap'ak le ja'o'. Le meyaj je'ela ma' tu beytal, tuméen yaan ma' tu ooksaj óoltiko'ob le ki'ilich túukulo', lela' u xookil bix chúunpajik le kaaja', u ts'ook ba'ax tu ya'alajo'obe' máanal 80 ja'abo'ob chúunuk le chan kaaja'.

Profr. Moises Canul y Estrella

Ts'íibt ba'ax ta na'ataj ti' le xook ts'o'ok a beetiko'.

Ts'íibt bix úuchik u chúunpajal a kaajil.

Majáan t'aano'ob

Úche' jach ts'úuk maaya ikil u yúuchul tsikbal yéetel u ya'ala'al xan u k'aaba' le ba'alo'obo; bejlae' ya'ab le xóoxot' t'aano'oba' ts'o'ok u sa'atalo'ob, le o'lale' k'a'anan k-kalantik ma' u bin u sa'atal le jats'uts t'aana'.

Xook le xóoxot' t'aano'oba' u ti'a'al ka wil yaan ich maaya t'aan, le majáan t'aan k-beetik bejlao'.

Úchben t'aano'ob

xek

ye-yuum

ye-na'

mu'il

ba'asche'

wi'it'

yuil, wináal

maayak che'

Majáan t'aano'ob

silla, asiento

padrino, padin

madrina, madin

cuñada

wakáal

masewáal

mes

mesa

Ts'íibt u láak' úuchben t'aano'ob yéetel bix u ya'ala'al bejlae'.

Kombesaj ts'ib t'aan Esperanza

U chan kaajil Esperanzae' ti ku p'áatal tu lu'umil José María Morelos.

José María Morelos junp'éel nojoch kaajil yaan tu lu'umil Quintana Roo.

Esperanzae' chúunbesa'ab tu ja'abil 1959, tuméen koolnáalo'ob k'ucho'ob u kaxto'ob ma'alo'ob lu'um u tia'al u kuxtalo'ob. Lela' ti' ku p'áatal, nojol-chik'in ti' u noj kaajil Chetumal, u beeji u ti'a'al a k'uchule'e' beeta'an yéetel but'bil tuunicho'ob yéetel sajkab. Ti' le chan kaaja', ku kuxtalo'ob 500 máako'ob, leti'o'obe' ku kuxtalo'ob yéetel u páak'alil: ix'i'im, bu'ul, iib, iik, iis, k'úum yéetel u láak'ba'alo'ob.

Kombesaj ts'ib t'aan

- Esperanzae' chan kaaj ku p'áatal tu lu'umil José María Morelos.
- Chúunbesa'ab tu ja'abil 1959 tumée koolnáalo'ob.
- Ti' kaajakbalo'ob 500 máako'obi'.
- Ku páak'al: ix'i'im, bu'ul, iib, iik, iis, k'úum yéetel u láak' ba'alo'ob.

Ti' junp'éel ts'ib t'aane' je'el u páajtal u beeta'al junp'éel kombesaj ts'ib t'aane' tu'ux ku jóok'sa'al u ma'alo'ob túukulilo'ob, lelo'oba' letio'ob a'alikto'on u noj túukulil ti' junp'éel nojoch ts'ib t'aan, u tia'al a beetike' k'a'anan a meyajtik yéetel le chowak t'aano'oba':

- Ku chanbel xookta'al, ku ts'o'okole' ku kaxta'al le t'aano'ob talamo'obo', ku k'áat chi'ta'al ¿ba'ax u k'áat ya'alej?
- Ku jóok'sa'al le xóoxot' t'aano'obo', le jach k'a'anano', u tia'al u ts'ibta'al.

U noj kaajil Dzitbalche'

Dzitbalche', ti' yaan tu lu'umil Campeche', u k'aabae' u k'áat ya'ale' junts'íit balche', ti' le che'a' ku jo'ok'sa'al káach úuche balche', u ti'a'al u káaltal le úuchben máako'obo'.

Ti' le noj kaaja' ku kuxtalo'ob 7000 mil máako'ob, yaan xan ya'abkach u kúuchilo'ob tu'ux ku ko'onol: xanab, nook', k'aaxnak', u nu'ukulil paax yéetel u láak' ba'alo'ob.

Tu wináalil mayoe' ku beeta'al u cha'anil pay wakax, u kúuchil tu'ux ku pa'ayal le wakaxo'obo' ku tuulunta'al yéetel mejen bek'ech che', tu yáax k'iinil le cha'ana' ku yaantal u poposta'anil.

Ti le cha'anila' ku taalo'ob ya'abkach máako'ob ti' jejeláas kaajilo'ob: Calkini, Santa Cruz, Sahcabchen, Bacabchen yéetel Pocboc.

Ti' lo xook tsook a bestika' beet u ts'íibil junp'éel kombesal ts'íib t'aan.

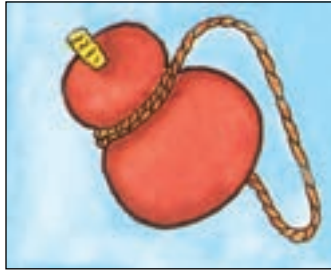
Noj kaaj yéetel chan kaaj

Ts'íibt u utsil tsololil tsibal ti' le bono'oba'.

U nu'ukuli meyajob

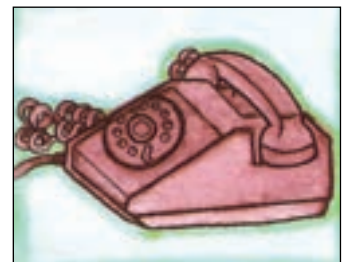
U nu'ukui u meyaj koolnaal.

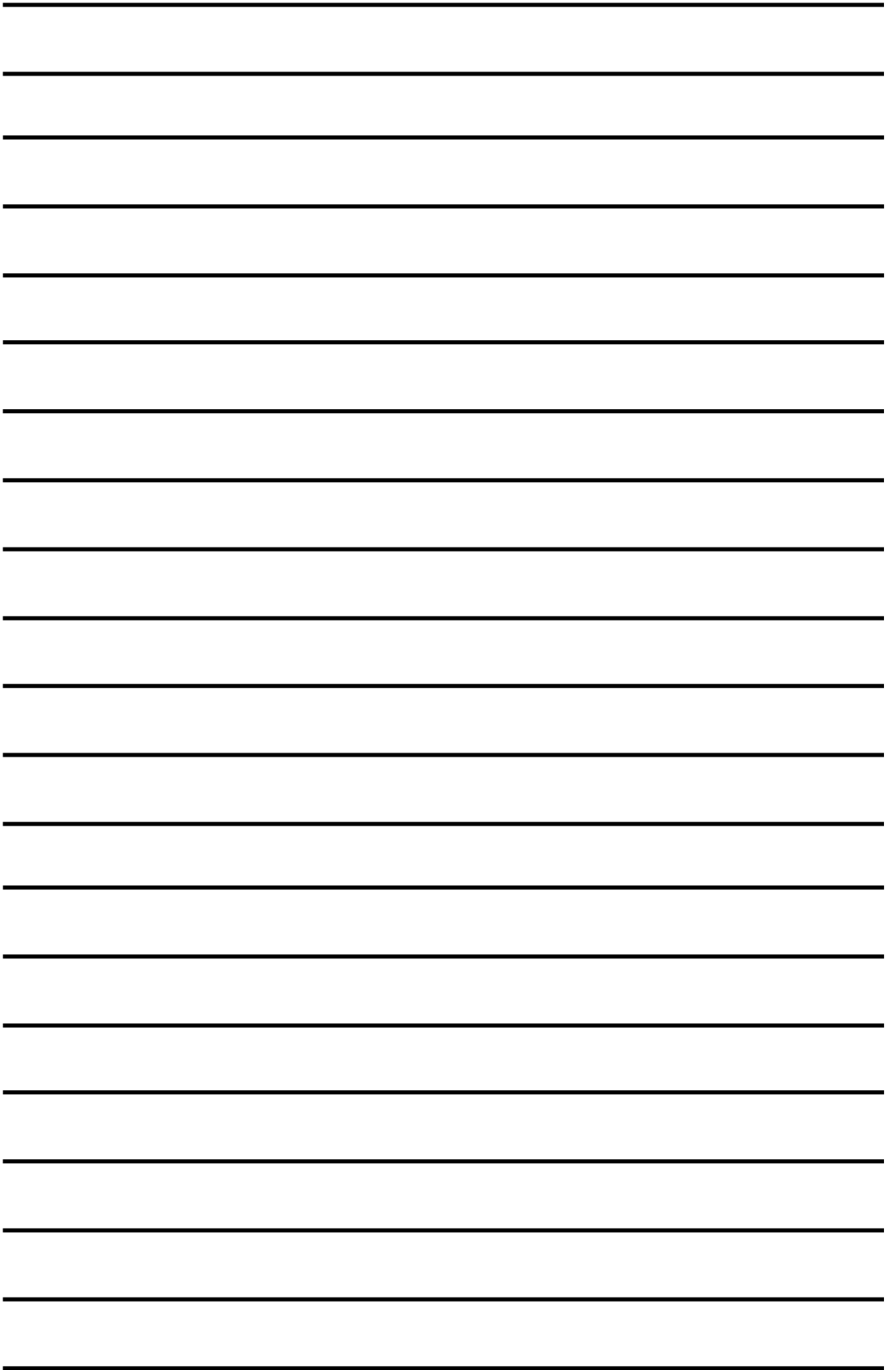
ríibt u k'aaba' le bono'ob ka wilika'.

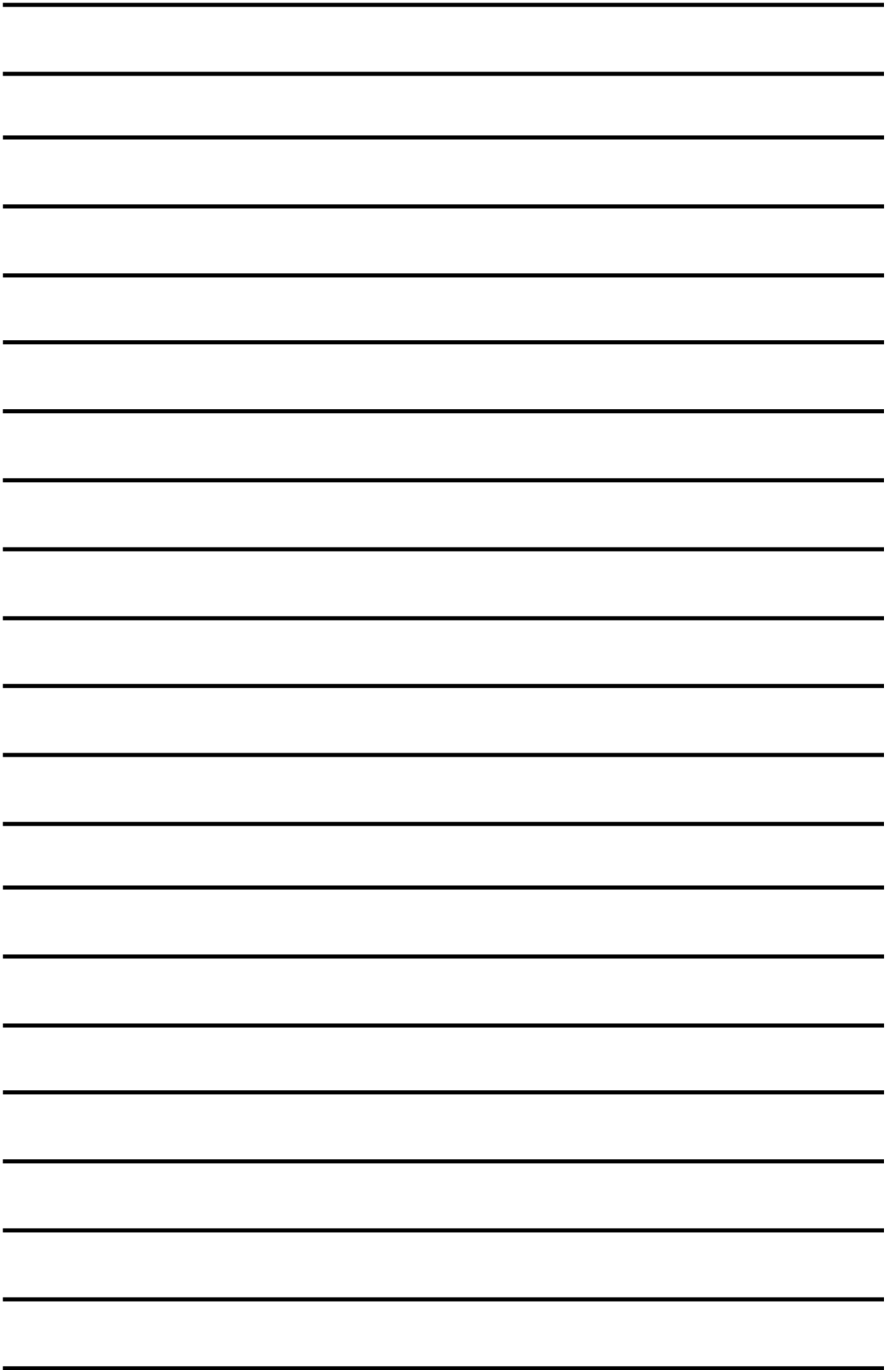
U nu'ukulil u meyaj ts'uulo'ob.

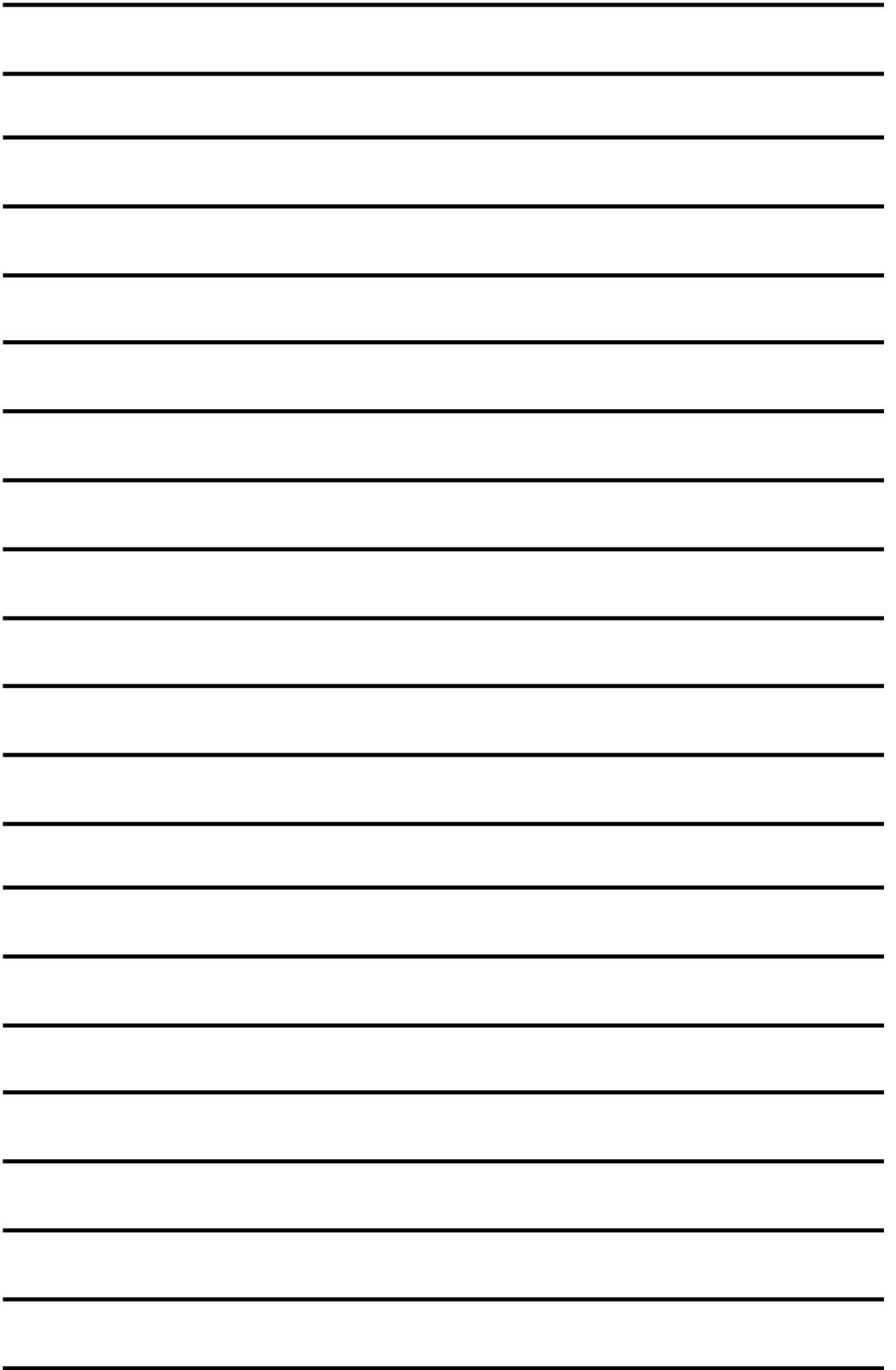
Ts'íibt u k'aaba' ich maaya le ts'a jooono'ob ka wilika'.

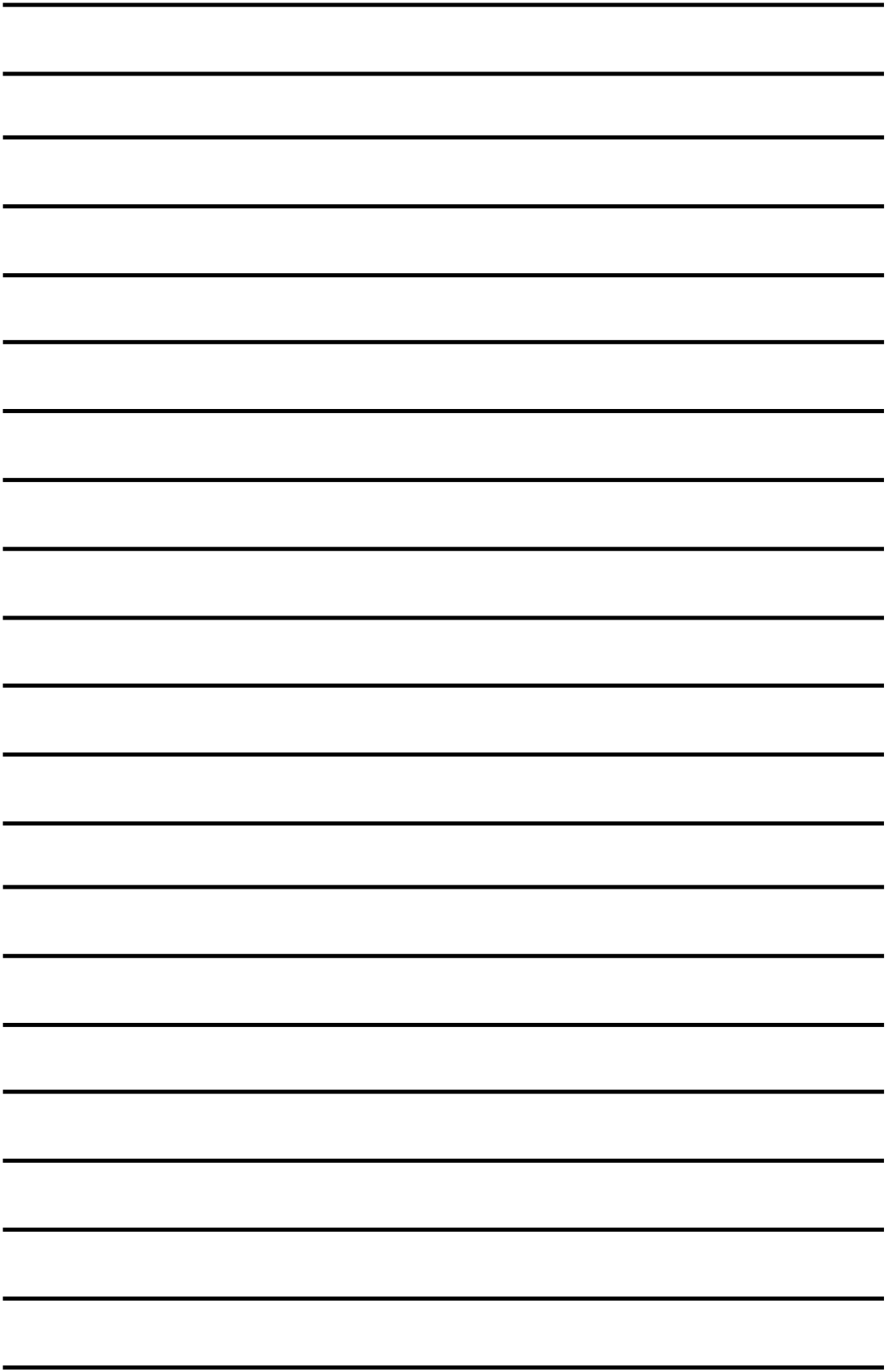

Lengua maya Campeche, Quintana Roo y Yucatán

Tercer grado

Se imprimió por encargo de la
Comisión Nacional de Libros de Texto Gratuitos,
en los talleres de
con domicilio en
el mes de

El tiraje fue de   ejemplares
más sobrantes de reposición.

